

EFOP-3.4.3-16-2016-00014

SZÉCHENYI 2020

Bencsik Péter

Politikai eszmék és ideológiák a 20. században

Jelen tananyag a Szegedi Tudományegyetemen
készült az Európai Unió támogatásával.

Projekt azonosító: EFOP-3.4.3-16-2016-00014

SZÉCHENYI 2020

Miről lesz szó ebben a tananyagban?

A Politikai eszmék és ideológiák a 20. században című tananyag bevezeti a hallgatókat a 20. század legfontosabb eszmerendszereinek alapvető sajátosságaiba. Az ideológiák fejlődése a 18. és a 19. századi alapokra épül, de ezek szükséges elemeit beillesztettem e tananyagba is. A 20. század sok szempontból az ideológiák harca volt, köztük több militáns, radikális ideológiáé is, amelyek nélkül a politika- és a kultúrtörténet is nehezen érthető meg. Sőt, reményeim szerint ez a tananyag segítséget nyújt mai világunk sokszor áttekinthetetlen politikai életében való eligazodásra is, fogódzót adva arról, mit is jelent a jobb- és a baloldal, hogy miért keverednek össze a politikai életben ezek a minősítő címkék stb. Különösen nagy figyelmet fordít a tananyag a 20. század két szélsőséges ideológiájára, a szélsőbaloldali és a szélsőjobboldali eszmékre, ezek fejlődésére és összehasonlítására. A Nyugaton kizárólagos ideológiák mellett megismerkednek a hallgatók a Kelet- és Közép-Európára jellemző sajátos eszmék alapjaival is.

Figyelem!

Ezek a leckék kifejezetten elméleti jellegűek, és túl sok illusztrációval sem könnyű ellátni őket. Megértésük viszont alapvetően fontos ahhoz, hogy később a jelenkor politikatörténetével könnyebben meg tudjanak ismerkedni a hallgatók. Ezért javaslom, hogy az olvasóleckéket többször olvassák el, a videóleckét többször nézzék meg, illetve tanulmányozzák a mellékelt PowerPoint bemutatót is. Ez részben vázlatként szolgál, de új információt is tartalmazhat.

Az olvasóleckék szövegében a személyneveket (első előfordulásuknál) pirossal, az évszámokat zölddel, a fogalmakat kékkel emeltem ki. További kiemeléseket sárgával, aláhúzással, esetleg félkövér szedéssel végeztem el.

A leckék alapos feldolgozását követően töltsék ki a hozzájuk tartozó rövid tesztek. Figyeljenek a kérdésekre, mert gyakran a helytelen válasz megjelölése lesz a feladat. Ha a teszt 75% alatti eredményt hoz, javaslom, hogy újra olvassák el a kérdéses leckét.

Tartalomjegyzék

1. Mi az ideológia? Hogyan csoportosítjuk őket?	3
2. A jobboldal–baloldal problémája és az ideológiák csoportosítása (videó)	6
3. Konzervativizmus és liberalizmus a 20. században	8
4. Marxizmus, leninizmus	12
5. Szociáldemokrácia a 20. században	16
6. A kommunista ideológia változásai 1918 után	19
7. Nemzeti és nemzetek feletti jobboldali radikalizmus.....	23
8. Fasizmus és náciizmus: összehasonlítás és az ideológia 1945 utáni változásai.....	26
9. Nacionalizmus, populizmus és anarchizmus.....	28

1. Mi az ideológia? Hogyan csoportosítjuk őket?

A **politikai ideológiák** olyan nézet- vagy eszmerendszerek, amelyek bizonyos hitek és értékek többé-kevésbé koherens együttesére alapulnak. Központi kérdéseik a politika, a gazdaság és a társadalom alapvető elvi problémái, így **magyarra a mára talán kissé divatjamúlt világnézet** szóval lehet lefordítani. Az ideológia szónak kétségtelenül van pejoratív értelmezése (pl. valaki mindent megideologizál), sok eszmerendszer magát nem is tartja ideológiának, más nézeteiket viszont annak bélyegez. **Az ideológiai különbségek az emberi természet legalapvetőbb eltérő nézőpontjai miatt alakulnak ki.** Gyurgyák János nyomán foglalom össze ezen meghatározó vitakérdéseket.

a) **Az emberi természet jósága vagy tökéletlensége.** Ha valaki abból indul ki, hogy az emberek alapvetően jók, azok a háborúkat és a konfliktusokat egészen más okokkal (pl. a rossz politikai rendszerrel) magyarázzák meg, mint az ellenkező véleményű vallók.

b) **Az egyéni vagy a közösségi értékek elsődlegessége.** Egyes emberek úgy vélik, hogy valódi közérdek nem létezik, a közérdek valójában csak az egyéni érdekek összességét jelenti, ezért nézeteikben az individualizmus dominál. A politika célja szerintük az egyéni érdekek összehangolása. Mások viszont amellet törnek lándzsát, hogy a közösség morálisan felsőbbrendű és az egyéni érdekeket alá kell rendelni a közösségieknek.

c) **Politikai jogok és kötelezettségek.** A vita itt arról szól, hogy engedelmeskedniük kell-e az embereknek a hatalomnak (s ha igen, miért) vagy joguk van-e annak ellenállni; továbbá arról, hogy milyen szabadságjogok illetik meg az embert, vannak-e ennek korlátai.

d) **Az egyenlőség kérdései.** Vajon egyenlők-e az emberek, s ha jelenleg nem azok, akkor egyenlőnek kellene-e lenniük? Milyen egyenlőséget kell megvalósítani: elegendő a jogi egyenlőség, vagy ezen túl például gazdasági egyenlőségre is kell-e törekedni? Sokak szerint a társadalmi igazságtalanságokat ki kell egyenlíteni, mások viszont úgy látják, hogy ez a törekvés csak erőszak alkalmazásával lenne lehetséges, ezért el kell kerülni.

e) **Igazságosság.** Az egyenlőséggel szorosan összefügg az igazságosság kérdése is. A vita fő kérdése itt a javak elosztásának módja. Egyesek szerint ezt a piac automatizmusára kell bízni, s ez biztosítja, hogy mindenki érdemei szerint (tehát igazságosan) részesüljön azokból. Mások szerint a gyengék védelmében a javak újraelosztására van szükség, hogy minden ember szükségleteit biztosítani lehessen.

f) **A hatalom kérdései.** A kérdés itt az, hogy kit illet a hatalom, hogyan szerezhető meg az, illetve mik a korlátai (vagy kell-e korlátozni egyáltalán).

g) **A fennálló politikai rendszer és a politika szerepének megítélése.** Vannak forradalmi, reformer és a fennálló rendszert megővni törekvő ideológiák. Eltérően ítélik meg a politikai rendszer formáját (pl. fontosnak tekintik-e a demokrácia elveit), valamint azt, hogy befolyásol(hat)ja-e a politika a gazdaság, a társadalom és a kultúra kérdéseit.

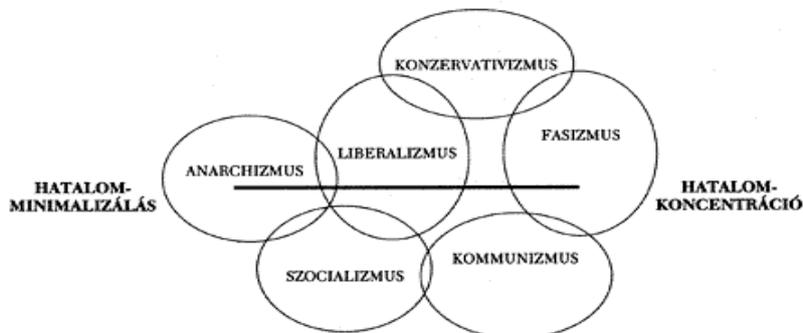
Politikai és ideológiai szófelhők

Az ideológiáknak **számos funkciója van**. Nemcsak ismereteket közölnek a világról hanem programot is adnak róla (hogyan kellene azt átalakítani) és ennek érdekében törekednek a társadalom mozgósítására is. Az ideológiák igyekeznek saját értékeiket közvetíteni a társadalom felé, amit viszont legtöbbször propagandisztikusan és leegyszerűsítve tesznek meg. Különösen jellemző rájuk, hogy történelmi példákra hivatkoznak, ám ezt többnyire ezt is szelektív módon teszik meg (tehát nem tudományos alapossággal). Az ideológiák törekednek az azonos értékeket valló emberek csoporttá szervezésére is, szembeállítva őket másokkal. Ez a pártok létrejöttének az egyik, de koránt sem kizárólagos módja, hiszen a pártok más politikai törésvonalak mentén is létrejöhetnek. Az ideológia arra is jó azonban, hogy a nyers érdekeket (pl. hatalomvágyat) leplezze, „megideologizálja”. Ezáltal az ideológia legitimálja is a hatalomra jutott politikai erőket, valamint a pártok programjának kialakulását is alapvetően meghatározza. Az ideológiák emellett kielégíthetik az emberek hit iránti igényeit is, vagyis hitrendszernek is tekinthetők. Mivel pedig az emberek alapvető értékei, hitvilága egymástól eltérő, ezért az ideológiák a jövőben is a politikai szféra, a közélet szükségszerű elemei lesznek.

Az ideológiákat logikai és történelmi megközelítésben lehet csoportosítani, ugyanakkor önmagában egyik módszer sem vezet messzire, ezért **érdemes vegyes tipológiával is foglalkozni**. A logikai alapú csoportosítás a **fennálló status quohoz való viszony alapján** különít el **konzervatív** (tehát a fennálló rendszert megóvni törekvő), **reformista**, **forradalmi** és **ellenforradalmi** (egy korábbi rendszer visszaállítására törekvő) ideológiákat. E módszer sokszor félrevezető (pl. ilyen alapon szokták konzervatívnak nevezni a sztálinizmus fennmaradásának híveit is). **Hasonlóan a fennálló rendszerhez való viszony alapján** különíthetünk el **állapotideológiákat** (a fennálló rendszer működési elveit megideologizáló, kevésbé kifejtett eszmerendszerek, pl. konzervativizmus vagy liberalizmus), illetve **programideológiákat** (a fennálló rendszert bíráló, ahelyett valami új programot, víziót adó, többnyire polemikus és alaposan kidolgozott eszmerendszerek, amelyek gyakran ellenségképpel is rendelkeznek – pl. fasizmus).

A történelmi megközelítések azért lehetnek félrevezetőek, mert hajlamosak arra, hogy minden egyes „-izmust” önálló ideológiának tekinteni, és így akár több tucat eszmerendszerről beszélnek, amelyek nehezen átláthatók, illetve tipizálhatók, jelentős részük pedig nem is valódi ideológia. Ezért érdemes a logikai és a történelmi megközelítéseket kombinálni. A két tipológia között pl. átmenetet jelent a **baloldali–jobboldali** ellentétpár alapján történő osztályozás. Sajnos a jelenkortörténetekben, már a 20. század nagy részében **ez a felosztás is semmitmondóvá vált**, de mivel a politikai élet azóta is használja, foglalkoznunk kell vele.

A baloldali–jobboldali kérdéséről bővebben lásd az alábbi videóleckét:
[Jobboldali-baloldali.mp4](#)

1. ábra. A hatalommegosztás skája
 Forrás: *Mi a politika?* (Bp.: Századvég, 1994.)

A hat alapvető nyugati ideológia csoportosítása

További problémát okoz az ideológiák csoportosításában az, hogy az ideológiák némelyike már két évszázadnál hosszabb történelemmel rendelkezik és ennek során jelentősen át is alakult. Az időbeli változások mellett térbeli variációk is kialakultak közöttük. Így többféle vegyes (tehát logikai és történeti szempontokon egyaránt alapuló) tipológia létezik, amelyek egyaránt használhatók, legfeljebb más szempontból mutatják be az egyes eszmerendszerek egymáshoz való viszonyát. Egyes csoportosítások alkalmazhatósága viszont földrajzilag is korlátozott. Míg Nyugat-Európában a 20. századi politika fő kérdése a hatalommegosztás volt, a hatalomminimalizálás és a hatalomkoncentráció tengelyén elhelyezhető a hat alapvető ideológia (anarchizmus, szocializmus, liberalizmus, konzervativizmus, fasizmus és kommunizmus). Ezzel szemben Kelet-Európában más erővonalak mentén szerveződik a politika és így az ideológiák is. A két fő törésvonal itt a nemzeti lét kérdése, illetve a modernizáció problémája. Ez utóbbi azt jelenti, hogy vajon a Nyugat-e az a minta, amelyet követni kell, amelyhez fel kell zárkózni, vagy egy saját utat kell bejárni. E törésvonal alapján beszélhetünk pl. Oroszországban a nyugatosok és a szlavofilek ellentétéről. E két keleti törés alapján a nacionalizmus, illetve a különféle populizmusok eszmerendszerei alakultak ki, amelyek Kelet-Európában meghatározók. Kelet-Közép-Európa jelentős részén viszont a nyugati és a keleti ideológiák egyaránt megtalálhatók, pl. Magyarországon a pártok a 20. században névleg a nyugati eszmék alapján határozzák meg magukat (pl. konzervatív, liberális, szociáldemokrata, kommunista), de a nemzeti sorskérdések, illetve a népi–urbánus ellentét is igen meghatározó volt, s még ma is az.

Többet akarok tudni

Gyurgyák János: Politikai ideológiák. In: Uő. (szerk.): *Mi a politika?* Budapest: Osiris, 2003. 300–325.

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!
ideologia.htm

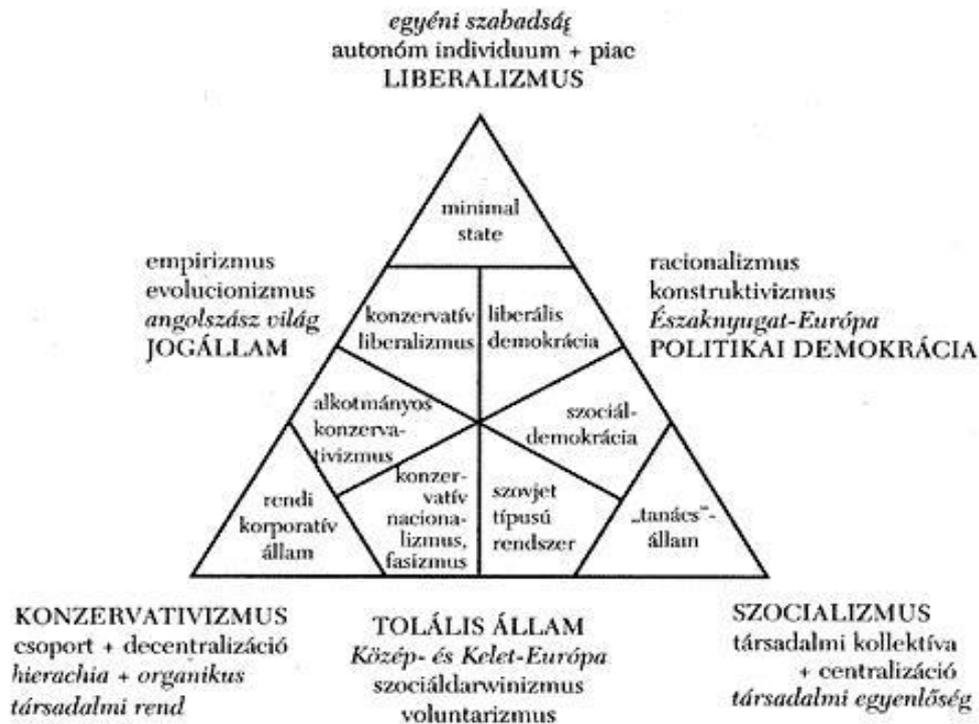
Ha nem érte el a 75%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismétlje meg a tesztet!

Feladat a kiválósághoz

Keressen az interneten olyan tesztet, amelyek megmutatják, melyik az a politikai ideológia, ami a legjobban megfelel az Ön véleményének (keresőszavak: politikai teszt; kire szavazzak stb.) Végezzen el több ilyen tesztet és vesse össze őket egymással! Mennyire találták el a saját maga által vallott ideológiáját?

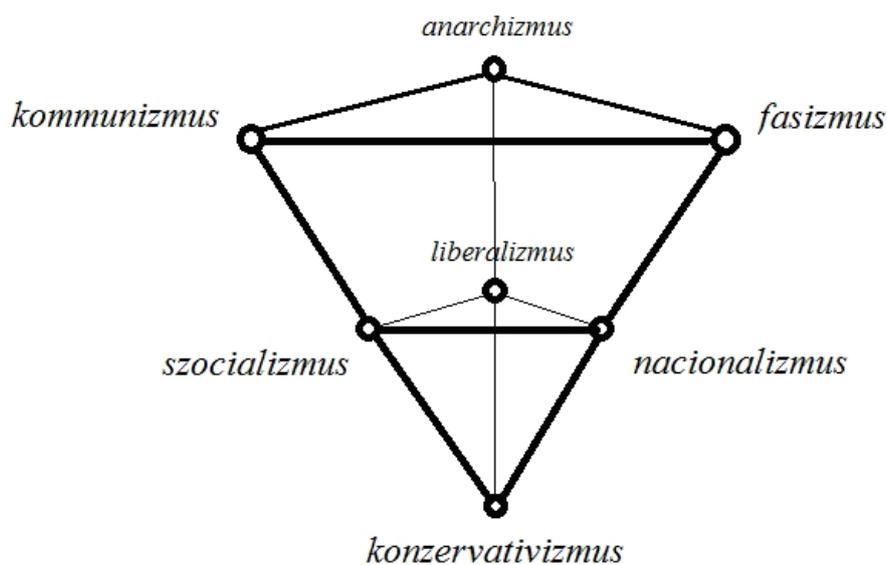
2. A jobboldal–baloldal problémája és az ideológiák csoportosítása (videó)

Nézze meg a Jobboldal-baloldal című videót, szükség esetén többször is. Figyelje meg a képeket és koncentráljon az elhangzó információkra is. A videó néhány ábrája itt is látható, de szerepel a tananyaghoz készített ppt-ben is.

2. ábra. Politikai háromszög

Forrás: Körösnéyi András: Liberális vagy konzervatív korszakváltás? (Bp.: Magvető, 1989.)

Forrás: Schweitzer András előadása, ld. lent

Többet akarok tudni

Schweitzer András: *Tengelytörés. A jobb- és baloldal fogalmi problémáihoz*. Elhangzott a „Búvópatakok – mélyfúrások. Magyar jobboldal – 1945 után” című tudományos konferencián 2013. december 11-én az Országos Széchényi Könyvtárban).

http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:.....:P2_PAGE_URI:rendezvenyek/buvopatakokkonf_schweitzer

Gyurgyák János: Politikai ideológiák. In: Uő. (szerk.): *Mi a politika?* Budapest: Osiris, 2003. 320–321.

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!

jobboldal-baloldal.htm

Ha nem érte el a 75%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismétlje meg a tesztet!

Feladat a kiválósághoz

Gyűjtse össze egy táblázatba a mai (pl. magyar) pártok ideológiai, illetve jobboldal–baloldali önbesorolásait. Hogyan illeszkedik ez a videóból megtanultakhoz? Hogyan minősítik ugyan-ezen pártokat a politológusok? Van-e különbség e besorolások között?

3. Konzervativizmus és liberalizmus a 20. században

E két eszmerendszer tekinthető a legrégebbnek, mindkettő már a 18. század folyamán kialakult, bizonyos értelemben ezek képviselték az eredeti jobb- és baloldalt. E hosszú időszak alatt a konzervativizmus ideológiája nem változott meg jelentősen (ám gyakorlata igen), míg a liberalizmus térben és időben is eltérő alakban jelenhetett meg. Ezért érdemes utalni mindkét eszmerendszer esetében dogmatikájuk alapjaira, mielőtt a 20. századi változásaikra rátérnénk.

A konzervativizmus fő vonásai a hagyománytisztelet, a meglévő szokások és intézmények megtartása. Elutasítja a forradalmakat, ehelyett a szerves reformok, a fontolva haladás jellemző rá. A politikát szükséges rossznak látja, amire azért is van szükség, mert az emberek tökéletlenek, az önzés és a gyűlölet is jellemző rájuk, így valamiképp irányítani kell őket. Nem bízunk az ember erkölcsi, szellemi megújulásában sem. A konzervatívok szerint az emberek születésüktől fogva törvényszerűen egyenlőtlenek, ezért az egyenlősítő politikát károsnak, sőt veszélyesnek tekintik (mivel az csak erőszakkal érhet el sikert). A család, a helyi közösségek, a vallás (és esetleg a nemzet) védelmét szorgalmazzák. A konzervativizmusnak két típusa alakult ki, az angolszász evolutív (liberális jellegű, a szabadságjogokat védő és a szabad piac hívének tekinthető) típus és a kontinentális (forradalomellenes, redisztributív, gyakran nacionalista) konzervativizmus. Az egyenlőtlenség elve főleg ez utóbbi esetben gyakran öngazolássá vált, a szegénység megbélyegzésévé alakult. Másik problémája, hogy az olyan társadalmakban, ahol soha nem volt valódi konzervativizmus, létre lehet-e hozni egyáltalán. Sok kelet-közép-európai országban hagyománytisztelet címén valójában avított eszméket próbáltak restaurálni.

A konzervatív Német Nemzeti Néppárt programjából (1920)

A császárság az állami hatalom csúcsára vezetett bennünket. A német nép ragyogóan megőrizte erejét. Az ellenséges túlerő és saját hibái miatt azonban hirtelen összeomlott. Ebben rejlik sorsának megrázó tragédiája. Komolyan és józanul kell keressük nyomorúságunk okait. Népünk súlyos hibája a politikai tehetség hiányában rejlik [...] Gazdasági javainak túlbecsülése, a gyors birodalomvá válás átka aláásta a szilárd erkölcsi értékek alapjait. Végül pedig az 1918-as novemberi forradalom lett a nagy gonosztevő, amely szétrombolt erkölcsöt, államrendet és gazdaságot, s kiszolgáltatott bennünket a világ megvetésének. [...] Csak szigorú kötelességérzet és áldozatos munka alapozhatja meg az erős államot, amelyre népünknek szüksége van., ha nem kíván idegenek játékszere maradni. [...] Az erőt történelmünkéből merítjük. Hagyományai mindig élők maradnak. Eseményei lenyűgözik ifjúságunkat. [...] A jövő a nemzeti gondolaté.

A liberalizmus minden változása ellenére sem vesztette el bizonyos alapvető sajátosságait. Ezek közé tartozik az egyéni szabadság, az emberi jogok minden más elvénél fontosabb szerepe, az állam gazdasági szerepének korlátozása, a jogállami parlamentarizmus, állam és egyház szétválasztása. Az ember természetes állapota a szabadság, s az egyéniség szerepe fontosabb mint a közösségké (az osztály, a nemzet stb. tehát másodlagos). Ebből fakad az is, hogy szintén szükséges rossznak tekinthető hatalom korlátozásra szorul, ezért szükséges a hatalom-megosztás (hatalmi ágak elválasztása, fékek és ellensúlyok rendszerének kialakítása, a civil társadalom erősítése stb.). A liberálisok kiállnak az emberi faj morális egysége mellett és toleranciát hirdetnek az eltérő vallású, véleményű stb. emberek között. Hisznek az ember racionális voltában és a fejlődésben. A liberalizmus fejlődésének négy fő szakasza volt: a klasszikus liberalizmus a szabad piac, a laissez faire elvét vallotta, miközben a politikai jogokba nem vonta be az összes embert (választójogi cenzusok léte), eközben szorosan összekapcsolódott a nacionalizmussal is. A másik három típus már a 20. században jelentkezett. A demokratikus liberalizmus már elfogadta az általános választójogot. A szociálliberalizmus a jóléti állam terméke volt, s elfogadta a gazdaságba való állami beavatkozás elvét, végül a 20. század végén a neoliberalizmus újra a szabad piachoz kívánt visszatérni. Természetesen e négy fázis nem minden esetben és országban jelentkezett. A liberalizmussal kapcsolatos bírálatok hang-

súlyozzák, hogy az egyenlő jogok nem eredményeznek egyenlő lehetőségeket, továbbá, hogy a társadalmakat olyan hagyományok és érzelmek fogják össze, mint a vallási vagy nemzeti érzés, amellyel a liberálisok racionalitása nem tud mit kezdeni.

A 20. századi konzervativizmus meglehetősen változatos volt. Az angolszász világban nem érték nagy megrázkódtatások, míg a Nyugat-Európa többi konzervatív pártjai mindkét világháború után válságba kerültek. A brit toryk politikája is változott azonban, pl. átvette a befolyását elvesztő liberálisok világbirodalmi szemléletét, társadalmi bázisát és részben programját is (szociális reformok). Nagyobb ideológiai változásra csak a század végén, Thatcher vezetése alatt került sor a neokonzervatív fordulat révén, amikor az állami beavatkozás erős korlátozását és a magántulajdon megerősítését tűzték ki célul. Németországban a két háború között a monarchista politika szalonképtelenné vált, a Német Nemzeti Néppárt nemzeti szemléletű politikája mellett viszont kibontakozott egy konzervatív megújulás, az ún. „konzervatív forradalom”, amely a hagyományos alapokhoz való visszatérést tűzte ki zászlajára. Politikai tényezővé ez ugyan nem tudott válni, s a német konzervativizmus fő problémájává az vált, hogy hívei közül sokan a nácihoz csatlakoztak. 1945 után így az alapoktól kellett újjászervezni a mozgalmat, amelynek során technokrata és szociális jellegű elméleti irányzat alakult ki, de a tényleges megújulás alapvetően a kereszténydemokrácia eszménye alapján következett be (Ausztriában és Olaszországban is). Így jöttek létre az „uniópártok”, a CDU és bajor testvérpártja, a CSU (Kereszténydemokrata, ill. Keresztényszociális Unió), amelyek 1969-ig, majd 1982-től is másfél-két évtizeden át kormányon maradtak.

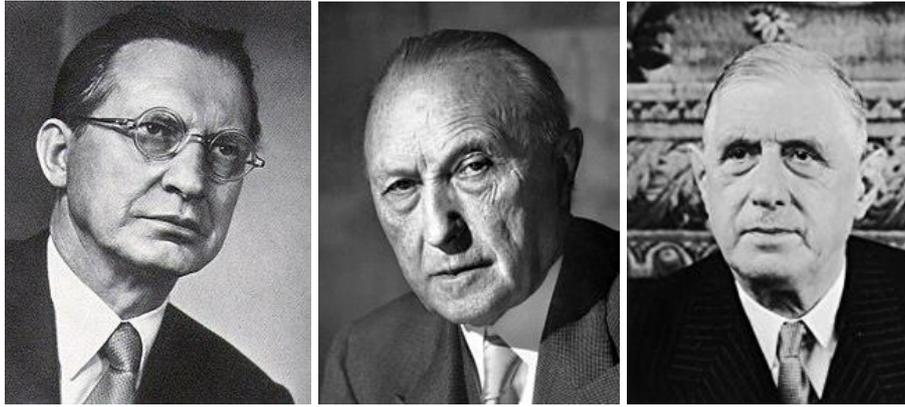
Idézet Margaret Thatcher 1975-ös brightoni beszédéből (a toryk neokonzervatív programja):

...határoljuk el magunkat azoktól, akik szerint a szabad verseny rendszere kudarcot vallott. Ma nem a kapitalizmus krízisét látjuk, hanem a szocializmusét. Egyetlen ország sem virágozhat, ha gazdasági és politikai életét az államosítás és az állami irányítás jellemzi. Hiányosságaink ezért nem is a szabad versenyből fakadnak. Nem az a baj, hogy túl kevés nálunk a szocializmus, hanem az, hogy túl sok. [...] Természetesen a további állami ellenőrzés megállítása nem fogja önmagában visszaadni önmagunkba vetett hitünket, mert valami más is történik ebben az országban. Az értékeink ellen indított szándékos támadás tanúi vagyunk, egy szándékos támadásé azok ellen, akik az érdekeket és a kiválóságot helyezik előtérbe, egy szándékos támadásé nagyszerű örökségünk és múltunk ellen. [...]

A jelenlegi munkáspárti kormány támadása a magánvállalkozások ellen egyetlen eredményt hozott: az elkövetkező években szinte egyetlen pennyt nem tudunk a közszolgáltatások színvonalának emelésére fordítani. Mindent meg kell tennünk, hogy a magánvállalkozások ismét erőre kapjanak, és nem azért, hogy az emberek a pénzüket úgy költhessék el, ahogy akarják, hanem azért, mert így több pénzzel tudunk segíteni az időseknek, a betegeknek és a fogyatékosoknak. A helyes úthoz a profit vezet. A mai magas profit nagyobb befektetéshez, jobban fizetett állásokhoz, és holnap magasabb életszínvonalhoz vezet. Ha nincs profit, befektetés sincs: ez pedig tegnap haldokló ipart jelentett, holnap pedig kevesebb állást. [...] Nem vagyunk egyenlők. Hála Istennek, nem vagyunk egyformák, bár a szocialisták ennek ellenkezőjében ringatják magukat. Hisszük, hogy mindenkinek joga van nem egyenlőnek lenni. De számunkra minden ember egyenlően fontos.

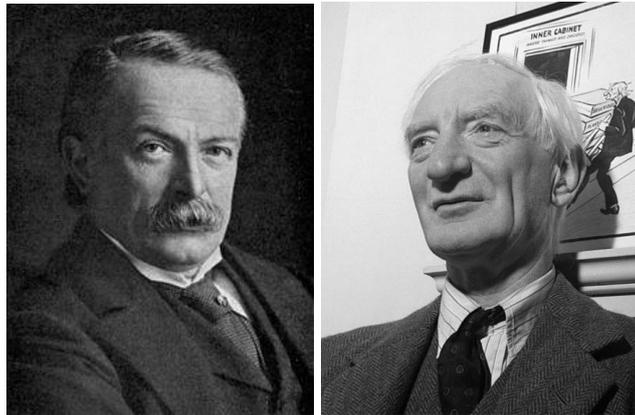
Olaszországban már a két világháború között a politikai katolicizmus volt a meghatározó vonás a konzervatív táborban, bár a fasizmus hatalomra jutásáig a párt nem tudott megerősödni (természetesen utána sem). Túlélői 1943-ban alapították meg a Kereszténydemokrácia (DC) nevű pártot, amely 1993-ig minden kormánynak tagja volt. Eközben tömegpárttá alakult, tagsága néppártosodott. Politikai reformokra viszont csak koalíciós partnerei hatására hajlott.

Franciaországban 1958 előtt a szétagolt pártrendszerben nem emelkedett ki erős konzervatív párt. Ekkor De Gaulle vezetésével sikerült létrehozni egy gaullista erőt, ami különböző neveken működve évtizedeken át meghatározó párttá vált.

Alcide Gasperi olasz, Konrad Adenauer nyugatnémet és Charles de Gaulle francia konzervatív politikusok

Az Egyesült Államok két nagy pártjára (**Demokrata Párt**, **Republikánus Párt**) egyaránt az jellemző, hogy mindkettőnek egyaránt van konzervatív és liberális szárnya is. A republikánusok társadalmi bázisa konzervatívabb, míg a demokraták a nagyvárosi, individualistább rétegekben népszerűbbek.

Két brit liberális: a párt utolsó miniszterelnöke, David Lloyd George, ill. William Beveridge

A **20. századi liberalizmus** legalapvetőbb vonása pártpolitikai szerepének visszaszorulása. Ezzel együtt azonban azt is hangsúlyozni kell, hogy a **liberális célok zöme** Nyugaton megvalósult, illetve **beépült más pártok és ideológiák programjába**. 1945 után a fejlett kapitalista államok kivétel nélkül liberális demokráciává alakultak át, többnyire befolyásos liberális párt nélkül is. Mivel a liberális elvek megvalósultak, kisebb szükség volt ilyen pártokra; egyedül Franciaországban tartották magukat (1958-ig). Hanyatlásuk másik oka a társadalom **középosztályosodása** volt, mivel e szélesedő réteg inkább a szociáldemokratákra vagy a konzervatívokra szavazott. A kormányzó liberálisok az I. világháború után veszítették el hatalmukat (Anglia, Olaszország), míg Németországban a mozgalom megosztottsága gyengítette meg őket. A hatalomra kerülő szélsőjobboldali (és kommunista) diktatúrák éles antiliberális propagandája is hozzájárult szerepvesztésükhöz, de az 1929-es gazdasági világválság miatt Nagy-Britanniában és Franciaországban is megcsappant a liberálisok önbizalma. Ez csak az ötvenes évek nagy fellendülésekor tért vissza, de a liberális pártok ekkor sem nyerték vissza korábbi befolyásukat. Több nyugat-európai országban viszont harmadik legerősebb pártként működnek (pl. Anglia), sőt akár ennek révén a mérleg nyelvéné is tudtak válni (a nyugatnémet Szabaddemokrata Párt – **FDP**). Az olasz liberálisok viszont csak az 1919 előtti nagy személyiségeik révén tudtak (választói bázisukat meghaladó) befolyáshoz jutni. Sajátos, hogy **egyres liberális pártok csak nevükben liberálisak**: a Japán 1945 után évtizedeken át uraló JLP valójában

konzervatív erő. 1990 után pedig már szélsőjobboldali pártok is működtek liberális néven (Ausztria, Oroszország). A hetvenes évek olajválságai utáni **neoliberális** fordulatból sem tudtak profitálni a liberális pártok, mivel lényegileg ugyanazzal a programmal léptek fel, mint a neokonzervativizmus, amelyet a választók inkább támogattak.

Többet akarok tudni

Gyurgyák János: Politikai ideológiák. In: Uő. (szerk.): *Mi a politika?* Budapest: Osiris, 2003. 329–336.

Diószegi István et al. (szerk.): *20. századi egyetemes történet I–III*. Budapest: Korona, 1995. I. köt. 229–231., II. köt. 69–76.

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!

konz-lib.htm

Ha nem érte el a 75%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismételje meg a tesztet!

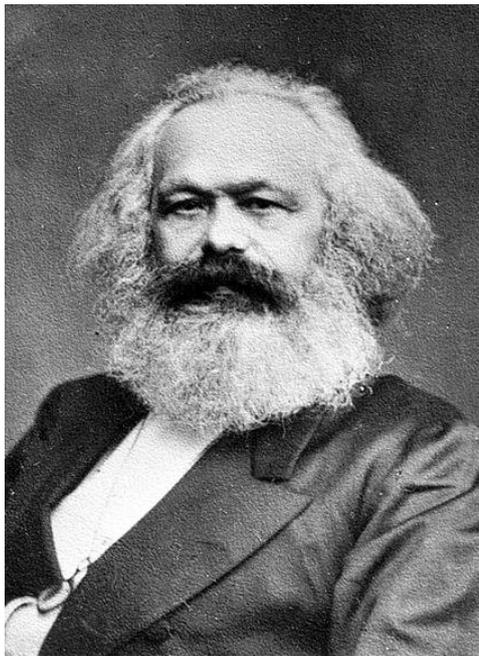
Feladat a kiválósághoz

Gyűjtse ki a nagyobb angol, francia, német konzervatív és liberális pártok 20. századi választási eredményeit (könyvtár, internet). Milyen eltolódások láthatók az adatokból? Próbálja megkeresni pártprogramjaikat és hasonlítsa össze őket egymással!

4. Marxizmus, leninizmus

Az eredetileg a munkásosztály ideológiáinak számító szocializmust és kommunizmust történelmileg nem lehet Marx tanai ismerete nélkül megérteni. Bár **Karl Marx**, és munkatársa, **Friedrich Engels** 19. századi gondolkodók voltak, tanaik rövid ismertetése mégis elkerülhetetlen a jelen tananyag keretein belül is.

Marx világnézete és társadalom-elmélete három elemből állt össze: filozófia (**dialektikus materializmus**), gazdaságelmélet (**politikai gazdaságtan**), illetve politikaelmélet (történelmi materializmus, „**tudományos szocializmus**”). A fentiekből is látszik, hogy elmélete **ateista, materialista** jellegű, ugyanakkor határozottan hisz az emberi **haladásban**. Véleménye szerint a fejlődésnek anyagi (és nem transzcendentális) mozgatórugói vannak, alapvetően a gazdaság, a „**termelőerők**” fejlődése. Ennek kapcsán **hat nagy „termelési módot”**, azaz társadalmi-gazdasági formációt lát a történelemben: **ősközösség, ázsiai formáció, antikvitás, feudalizmus, kapitalizmus** és (a jövőbeli) **kommunizmus**. Ennek során az egyén leválik a közösségről, azaz „**elidegenedik**” – ez annál erősebbé válik, minél jobban megerősödik a magántulajdon. E folyamat a kapitalizmusban teljeseedik ki, s az egyén majd csak a kommunizmusban talál rá önmagára és tér vissza majd a közösségbe, immár szabad akaratából. A **történelem tehát** e fejlődés története, végcélja pedig **az emberi szabadság megteremtése**. A kommunizmusban a munkát már nem megélhetési kényszerből, hanem az ember saját kiteljesedése érdekében végzi majd, s nem pénzért. A kommunizmus – a termelőerők fejlődése révén – képes lesz arra, hogy mindenkinek kielégítse a szükségleteit. Marx 1848-ban, a Kommunista kiáltványban azt is állította, hogy az **emberiség története nem más, mint osztályharcok története** – ez nyilvánvalóan nem volt igaz, de Marx nem csak filozófus–közgazdász volt, hanem politikai aktivista is.

Karl Marx és Friedrich Engels

A termelőerők igazi fejlődése csak a kapitalizmusban indult meg és csak Európában került rá sor, ami inkább kivétel tehát a világ egészében, mint szabály. Marx **elismeri a kapitalizmus e téren elért jelentős eredményeit**, és bírálja az „**ősállapothoz**” való visszatérés vágyát és minden naiv egyenlősítő elképzelést. Ugyanakkor a kapitalizmust **kritizálja is**, mégpedig a **kizsákmányolás** miatt. A tőkés megvásárolják a munkás munkaerőjét (a bérek formájában), továbbá kifizetik a gépek (termelőeszközök) árát, működési költségét és nyersanyagok árát. A munkások munkája nyomán keletkező áru értéke azonban magasabb e költségek összegénél.

A különbség a haszon (**profit**, vagy más néven **értéktöbblet**), aminek egy részét ugyan a tőkés visszaforgatja új befektetésekbe, továbbá adózik, amiből a társadalmi költségek (egészségügy, oktatás stb.) finanszírozása folyik. De még ezeken felül is marad olyan haszna, amiből csak luxusfogyasztást hajt végre. Marx **az értéktöbblet eme kisajátítását lopásnak nevezi**.

Idézet Marx és Engels *Kommunista kiáltvány* című művéből (1848):

A burzsoáziának a történelemben felettebb forradalmi szerepe volt. [...] A burzsoázia alig százéves uralma alatt tömegesebb és kolosszálisabb termelőerőket hozott létre, mint valamennyi nemzedék együttvéve. [...] A kommunisták végül mindenütt az egész világ demokratikus pártjainak szövetkezésén és együttműködésén munkálkodnak. A kommunisták nem titkolják nézeteiket és szándékaikat. Nyíltan kijelentik, hogy céljaik csakis minden eddigi társadalmi rend erőszakos megdöntésével érhetők el. Reszkessenek az uralkodó osztályok egy kommunista forradalomtól. A proletárok e forradalomban csak a láncukat veszíthetik. Cserébe egy egész világot nyernek.

Marx korának sajátossága volt, hogy a munkások dickensi nyomorban éltek. Napi 14 órán át is dolgoztak és ezért az éhhalál elkerülésére alkalmas bért kaptak. A korszak folyamán a tőkésök **profit-maximalizálásra** törekedve folyamatosan igyekeztek leszorítani a béreket – sikerrel. A jövedelem-különbségek egyre jobban nőttek. Marx és Engels úgy látta, hogy ez a folyamat hamarosan eléri azt a szintet, amikor a bérmunkások (proletárok) már **„csak láncokat veszíthetik el”** és ezért **spontán módon fel fognak lázadni** a tőkésök ellen, méghozzá **a legfejlettebb kapitalista országokban** lényegében egyidejűleg. A spontán munkásforradalom eredménye a **proletárdiktatúra** (más néven szocializmus), amely egy (rövid?) **átmeneti időszak a kommunizmus felé vezető úton**. Fontos, hogy ennek fejlett tőkés országban kell végbemennie, különben az adott társadalom szegénysége miatt kialakul a javak szűkössége, nem jöhet létre a kommunizmus. Úgy tűnik, hogy Marx (legalábbis eleinte) nem tervezte a tőkésök likvidálását, csak a tőkevagyonától (de nem személyes tulajdonától) való megfosztását. A termelőeszközöket **„társadalmasítani”** (és nem államosítani) kívánta. Ellenben elképzelése szerint a tőkés államapparátust fel kell számolni: Marx egy **közvetlen demokrácia kiépítését vizionálta**, emellett pedig Engels részletesen is kifejtette az állam elhalásának elméletét. Az állam ugyanis nem más, mint a kizsákmányoló osztályok elnyomását biztosító erőszak-szervezet, amire a kizsákmányolás megszűnése után nem lesz szükség.

Idézet Marx *A gothai program kritikája* című művéből (1875):

A kommunista társadalom egy felsőbb szakaszán, amikor az egyének már nincsenek megalázó módon alárendelve a munkamegosztásnak, és ezzel a szellemi és a testi munka ellentéte is eltűnt, amikor a munka nem csak a létfenntartás eszköze, hanem maga lett a létszükséglet; amikor az egyének minden irányú fejlődésével a termelőerők is növekednek és a kollektív gazdagság minden forrása bővebben buzog – csak akkor lehet majd a polgári jog szűk látóhatárán egészen átlépni és csak akkor írhatja zászlajára a társadalom: mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint! [...]

A tőkés és a kommunista társadalom között van egy időszak, melyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át. Ennek megfelelően egy politikai átmeneti időszak is, amelynek az állama nem lehet egyéb, mint *a proletariátus forradalmi diktatúrája*.

Marx már eredeti tanaiban is **sok mindenben tévedett**. Hiba volt egy morális kérdést (kizsákmányolás) közgazdasági tétellé, majd politikai mozgalom jelszavává tenni, főleg úgy, hogy azt tudományosnak, ennél fogva **tévedhetetlennek tüntette fel**. Nem ismerte fel, hogy a modern társadalmakban fontos a szakképesítés szerepe, tehát nem láthat el mindenki rotációs rendszerben bármilyen (fizikai és szellemi) munkát. Tévedett abban, hogy a jövedelem-különbségek folyamatosan nőni fognak (ehelyett a 20. század a középosztályosodás időszaka lett), továbbá abban is, hogy a megoldást egy forradalom képében várta. Néhány évvel, bő

évtizeddel később már látható volt, hogy a munkások bérei emelkednek. Marx egyik bírálója, Eduard Bernstein ezért azt javasolta, hogy forradalom helyett a reformokért, az általános választójogért kell harcolnia a munkásoknak. A későbbi kommunisták emiatt a marxi eszme árulójának tartották: szerintük Marx tanainak felülvizsgálata (revíziója) súlyos hiba. A revizionizmus később is súlyos vád volt azok ellen, akik a hivatalos irányvonalától eltértek.

Marx évtizedes munkássága alatt maga is sok dologban felülbírálta magát. Ezek közül a legnagyobb jelentőségű az, hogy (talán csalódva abban, hogy a forradalomra nem került sor,) utolsó éveiben orosz marxistákhoz írott leveleiben maga is felvetette: a proletárforradalomnak Oroszországban kell megvalósulnia. Az idős Marx vulgarizálta saját magát. Ezen írásait Lenin is ismerte, mindenesetre nem ő volt az, aki e téren átírta Marxtot.

Idézet Marx és Engels a *Kommunista Kiáltvány* második orosz kiadásához írt előszavából (1882):

Oroszországban [...] azt látjuk, hogy [...] az éppen kifejlődő polgári földtulajdon mellett a földnek nagyobbik fele a parasztok közös birtokában van. Az a kérdés most: átmenet-e az orosz *obszina*, a föld ősrégi közös birtoklásának egyik, jóllehet erősen megrendült formája, közvetlenül a közös birtoklás magasabb, kommunista formájába? Vagy, ellenkezőleg, végig kell-e előbb mennie ugyanazon a felbomlási folyamaton, amely a Nyugat történelmi fejlődését alkotja?

Az egyetlen válasz, amely erre manapság lehetséges, a következő: ha az orosz forradalom jeladás lesz egy nyugati proletárforradalomra, úgy, hogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mostani közös orosz földtulajdon kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek.

Eduard Bernstein és Vlagyimir Lenin

De Lenin is látta, hogy spontán forradalom nem fog kitörni, főleg nem a fejlett országokban. A marxi felvetést részletesen kibontva kidolgozta a leggyengébb láncszem elméletét, ami szerint a kapitalizmus rendszerét a leggyengébb ponton, Oroszországban lehet megdönteni, s e forradalmat tudatosan kell előkészíteni – holott egy forradalom épp spontaneitása miatt lesz forradalom. Amit Lenin akart és később meg is valósított, az puccs volt. A tudatos cselekvéshez egy jól szervezett élcsapatra, a bolsevik (kommunista) pártra volt szükség, amely vasfegyellemmel hajítja végre a terveket (a „demokratikus centralizmus” értelmében; ez azt jelenti, hogy csak a „választott” vezetés hozhat döntést, ez a döntés viszont mindenkire nézve kötelező és kétely nélkül végrehajtandó). Mivel Oroszországban lényegében alig voltak munkások, Lenin a szegényparasztságot is forradalmi osztálynak tekintette. Marx történelemszemléletét is teljesen sematizálta az, ahogy Lenin forradalmat értelmezte. Eszerint ugyanis Oroszország-

ban előbb egy polgári forradalommal meg kell teremteni a kapitalista rendszert – ezzel ki lehet pipálni Marx listáján ezt a stádiumot – majd ezt a forradalmat azonnal proletárforradalommal kell átalakítani. Lenin ezt „dialektikusan” azzal is „megindokolta”, hogy Oroszországban előbb jött létre a proletariátus, mint a burzsoázia. (A **permanens forradalom**ra vonatkozó másik elképzelés **Trockijé** volt, eszerint orosz proletárforradalmat kell világforradalommal bővíteni, mivel véleménye szerint a szocializmust egy országban nem lehet felépíteni.)

Marx vulgarizálása tovább folyt Lenin halála után is. Sztálin egyik udvari történésze meghamisította a marxi formációelméletet: kivette abból az ázsiai termelési módot (ez túlságosan hasonlított a sztálini gazdasághoz), az antik modellt pedig „rabszolgatartóra” változtatta meg, mert ez is jobban illett az osztályharc-elméletéhez.

Marxhoz hasonlóan Leninnek is voltak kritikussai. Az osztrák marxista filozófus, **Karl Kautsky** már **1918**-ban látta, hogy **Lenin puccsa ellenforradalmi** jellegű, illetve kíméletlen elnyomást hozott létre. Az orosz marxista, de mensevik **Georgij Plehanov** hívta fel arra a figyelmet, hogy az elmaradott **Oroszországban nem lehet felépíteni a szocializmust**, illetve szükséges „eredeti felhalmozás” csak úgy mehet majd végbe, ha totális diktatúrát vezetnek be a nép felett.

Többet akarok tudni

Gazdag László: *Marx, marxizmus, szocializmus*. Budapest: Scolar, 2016. 9–83, 93–131. Miért felelős Marx? <http://kapitalizmus.hvg.hu/2014/02/04/miert-felelos-marx/> Utolsó letöltés: 2018. május 13. (A szerzőt ismerem, de anonimitását tiszteletben szeretném tartani; hivatkozásait ellenőriztem).

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!
marxizmus.htm

Ha nem érte el a 75%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismétlje meg a tesztet!

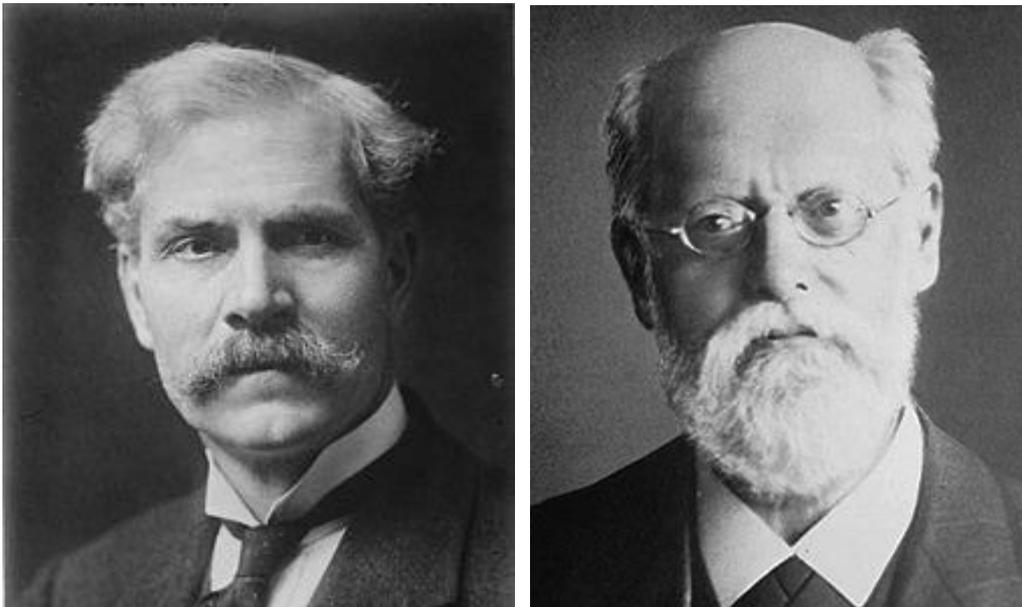
Feladat a kiválóságához

Keressen Marxtól pozitív, illetve negatív fényben feltüntető értékeléseket. Csoportosítsa ezeket keletkezési idejük, illetve helyük szerint. Milyen következtetéseket tud ebből levonni?

5. Szociáldemokrácia a 20. században

A sokáig egységes munkásmozgalmak (szociáldemokrata pártok) Oroszországban 1903-ban, a legtöbb országban viszont az első világháború alatt vagy közvetlenül utána szakadtak ketté szociáldemokrata és kommunista irányzatokra, annak ellenére, hogy előbbiek is zömmel marxisták voltak. A 19. században a szocialista irányzatok között még sok nem marxista is volt, de a 20. század első felében a többi irány visszaszorult. A szociáldemokratizmus mai értelemben vett megalapozója **Eduard Bernstein** volt. A 20. században a szocializmus legjelentősebb irányzatává ez a mozgalom vált.

A **szocializmus** mint ideológia **nem tévesztendő össze** a kapitalizmus és a kommunizmus közé ékelődő, Marx által proletárdiktatúrának is nevezett szakasszal, amelyet valójában helyesebb lenne **államszocializmus**nak vagy **szovjetvariáns rendszernek** nevezni. A névazonosság ugyanakkor csökkentette a szocialista ideológia hitelességét is. Persze, ehhez az is hozzájárult, hogy ez az eszmerendszer még **a liberalizmusnál is gyökeresebb változáson ment át** napjainkig. Eredetileg munkásosztály ideológiája volt, elutasította a magántulajdont, a polgári társadalmat, a liberalizmust és a nacionalizmust, míg a 20. század végére e mozgalmak **nép-pártosodtak, elfogadták a liberális demokráciát, a parlamentarizmust és a magántulajdont**. Ha megpróbáljuk **eszméi állandó elemeit** kiemelni, az alábbiak jellemzők rá: a **közösség** szerepe fontosabb az egyénnél; az **együtműködést** helyezi előtérbe a versennyel szemben; fontos az **egyenlőség**, ezért a társadalmi újraelosztás (**redisztribúció**) szerepe. A teljes egyenlősítésről és a magántulajdon más formákkal való helyettesítéséről viszont mára lemondtak a szociáldemokraták. Európában pártjai **a század meghatározó mozgalmaivá váltak**, nem az ideológiai változásaik ellenére, hanem éppen azért. Problémás viszont, hogy mivel a szocialisták minden jogfosztás ellen küzdeni akarnak, így egyre marginálisabb csoportok érdekében lépnek fel.

Ramsay Macdonald és Karl Kautsky

A szociáldemokrata pártok zömmel **az első világháború alatt kerültek kormányzati szerepkörbe**, a nemzeti egység jegyében, ám ez hozzájárult a radikális (kommunista) frakció kiválásához is. A kormányzati szerep fő kérdése az volt számukra, hogy **a polgári állam reformja** vagy **a szocialista végcél a fontosabb?** Mivel tisztán szociáldemokrata kormányt sokáig csak Angliában sikerült létrehozni (**Ramsay MacDonald munkáspárti** kabinetje), ezért másutt a koalícióba való belépés is komoly dilemmákat okozott. **Karl Kautsky** ezt azzal igyekezett megoldani, hogy a tisztán munkáspárti kormányok előtt koalíciós jellegű átmeneti korszak lehet. Így történt ez Ausztriában, Csehszlovákiában, Német- és Franciaországban és másutt is,

sokszor komoly reformok elfogadásával (Anglia, Skandinávia), máshol viszont ezek kudarcot vallottak (**Léon Blum** francia népfőja).

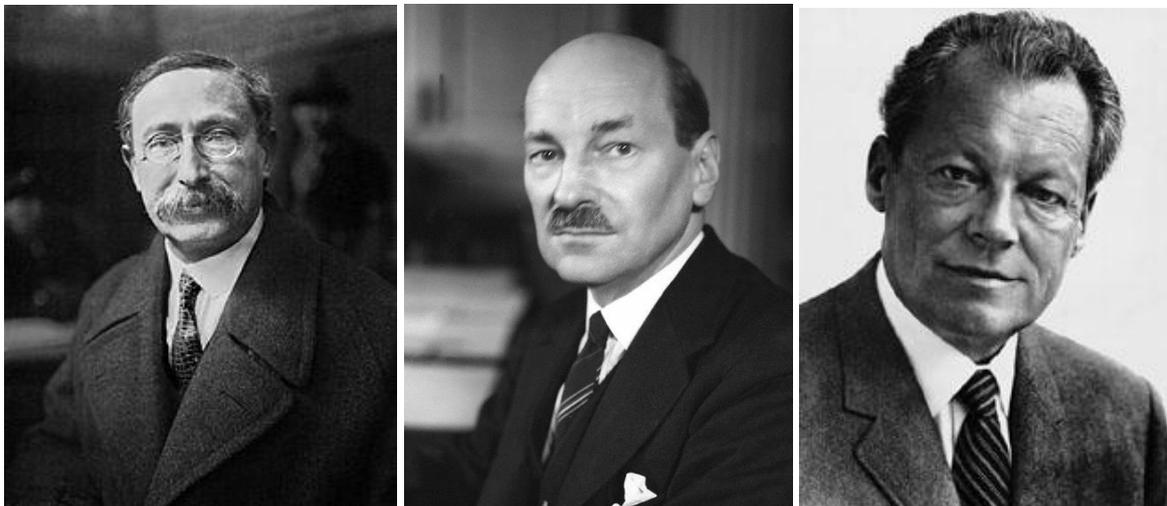
Idézet az SPD heidelbergi programjából (1925):

A nagytőke és a nagybirtok megkísérli a társadalmi munkafolyamat eredményeit a maga számára monopolizálni. Nem csak a proletariátust, de a középrétegeket is megfosztják az anyagi és kulturális haladásból való teljes részesedéstől, amelyet a növekvő termelőerők lehetővé tesznek.

A kapitalizmusban megszakítás nélkül hatnak olyan tendenciák, amelyek rontják a dolgozók életkörülményeit. Csak állandó harcra válik lehetővé, hogy megóvják magukat [...]

A munkásosztály célja csak a termelőeszközök tőkés magántulajdonának társadalmi tulajdonba történő átváltoztatásával érhető el. [...] A munkásosztály harca a kapitalista kizsákmányolás ellen nem csak gazdasági, hanem szükségszerűen politikai harc is. A munkásosztály nem folytatja gazdasági harcát és képtelen gazdasági szervezetét teljesen kifejleszteni politikai jogok nélkül. A demokratikus köztársaságban találja meg azt az államformát, amelynek megtartása és kiépítése elengedhetetlen szükségszerűség felszabadító harcához. A politikai hatalom birtoklása nélkül nem hajthatja végre a termelőeszközök társadalmisítását.

A szociáldemokraták eleinte két önálló **internacionálét** is létrehoztak (az „új második” és a „kétésféles”), melyek **1923**-ban egyesültek **Szocialista Munkás Internacionálé (SZMI)** néven. A harmincas években kialakuló **neoszocialista** irányzat követelte a marxizmustól való elhatárolódást, de ez a nácik hatalomra jutása utáni népfrontmozgalmak közepette nem volt reális cél. A szocialista pártok a II. világháború idején zömmel illegálisba szorultak, az öt kivétel közé tartozott a magyar **MSZDP** is. **1940**-ben megszűnt az SZMI is, melynek háború utáni újjászervezését komoly viták nehezítették. Ennek oka elsősorban a kommunistákkal való együttműködés kérdése volt, amit a többség ellenezett. Az éleződő hidegháború során a szovjet csatlós államok SZDP-i **1948**-ra megszűntek, a nyugatiak pedig teljesen szakítottak a kommunistákkal, sőt a velük együttműködő Olasz Szocialista Párttal is. **1951**-ben alakult meg a **Szocialista Internacionálé (SZI)**, amely harmadikutas programot hirdetett.

Léon Blum a harmincas évek francia, Clement Attlee a negyvenes évek brit, Willy Brandt pedig a hatvanas–hetvenes évek nyugatnémet szocialista kormányfője

A nyugati jóléti államokon belül a szocialista erők a vegyes gazdaság és a szociálisan korrigált kapitalizmus mellett tették le a voksot, elfogadták a piaci versenyt és a magántulajdont. A növekvő bérek, a munkásosztály létszámának csökkenése, vagyis az átalakuló társadalom következtében először a nyugatnémet **SPD szakított a marxizmussal**, és definiálta magát néppártként (**1959**, Bad Godesberg). A következő években a többi szociáldemokrata párt is követte őket. A program és az ideológia megváltozása mellett generációs váltás is lehetővé tette,

hogyan az SPD, a brit **Munkáspárt**, a skandináv szociáldemokraták a hatvanas években kormányra kerüljenek (1981-ben követte őket a francia párt is). Kiemelkedő volt a nyugatnémet **Willy Brandt** szerepe, aki az új keleti politikája (**Ostpolitik**) révén az NSZK és a kommunista államok közötti viszony rendezését is elérte. A Kelet–Nyugati párbeszéd kialakulásában, a Helsinki konferencia előkészületeiben is nagy szerepe volt a nyugati szocialista erőeknek. Emellett a nyugati kommunista pártokkal is rendeződött a viszonyuk. A SZI számos harmadik világbeli pártot is befogadott, **világméretű erővé vált**.

Idézet az SPD godesbergi programjából (1959):

A demokráciáért küzdünk. A demokráciának kell az államszervezet és az élet általános formájává válni, mert csak ez alapul az emberi méltóság tiszteletére [...]

Ellenállunk minden diktatúrának, a totalitárius és az autoriter uralom minden formájának, mert ezek megsértik az emberi méltóságot, elpusztítják az ember szabadságát és a jog uralmát. A szocializmus csak demokrácia útján valósítható meg és a demokrácia csak a szocializmus útján teljesíthető ki.

A kommunistáknak nincs joga, hogy a szocialista hagyományokra hivatkozzanak. Valójában meghamisították a szocialista eszméket. A szocializmus a szabadság és igazságosság megvalósításáért küzd, míg a kommunisták kihasználják a társadalmi konfliktusokat, hogy megteremtsék saját pártjuk diktatúráját.

A demokratikus államban minden hatalom a nyilvánosság ellenőrzése alatt kell álljon. Az egyéni érdeket a közösség érdeke alá kell rendelni. A demokráciát, a szociális biztonságot és az egyéni szabadságot veszélyezteti az a gazdasági és társadalmi rendszer, amely hatalomra és profitra törekszik. A demokratikus szocializmus tehát egy új gazdasági és társadalmi rend kialakítását irányozza elő.

A hetvenes évek gazdasági válsága a szociáldemokrata pártokra is kiterjedt. Több iparág és munkásváros került nehéz helyzetbe, a tömeges munkanélküliség, a neoliberais gazdaságpolitika előtérbe kerülése és a szociális kiadások visszafogása a szocialista erőket is sújtotta. A **hetvenes évek végén zömmel elvesztették kormányzati pozíciójukat** és a következő évtized egészét is ellenzékben töltötték (Anglia, NSZK), vagy saját programjuk ellentétét kellett végrehajtaniuk (Franciaország). Az olasz baloldal a kilencvenes évek elejére szinte teljesen meg is semmisült.

A **rendszerátalakítások után** megszerveződő kelet-közép-európai szocialista pártok zömmel az addig egyeduralkodó kommunista erők utódpartjai voltak és **1996**-ban csatlakoztak a SZI-hez. (Erre az Olasz KP-ból létrejött új baloldali párt felvétele teremtett precedenst.) Egyedül Csehországban erősödött meg az újjáalakult régi SZDP.

Többet akarok tudni

Gyurgyák János: Politikai ideológiák. In: Uő. (szerk.): *Mi a politika?* Budapest: Osiris, 2003. 337–339.

Diószegi István et al. (szerk.): *20. századi egyetemes történet I–III*. Budapest: Korona, 1995. I. köt. 231–233., II. köt. 76–81.

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!
szocialdem.htm

Ha nem érte el a 75%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismételje meg a tesztet!

Feladat a kiválósághoz

Hasonlítsa össze forráselemzés módszerével az előző olvasóleckében található Marx-idézeteket és az SPD itt látható két programját!

6. A kommunista ideológia változásai 1918 után

A Szovjetunióban hatalomra került bolsevikok a következő évtizedekben alapvetően határozták meg a kommunista eszmerendszer alakulását. Ennek során a hivatalos szovjet politika zsinórmértékül szolgált: ha valaki, vagy egy másik KP ezzel ellentétes nézeteket vallott, komoly következményekkel kellett szembenéznie **revizionizmus**áért. Eközben azonban **a hivatalos vonal is folyamatosan változott**.

Bár a terror és a diktatúra **1918**-tól a szovjet mindennapok része volt, a húszas években még mód nyílt frakciók létrehozására és ideológiai vitákra. Alapvetően három nézet harcolt: **Trockij** úgy vélte, hogy a szocializmus nem építhető fel egy országban, ezért **permanens forradalom**mal akarta kiterjeszteni a bolsevikok befolyását. Ennek segítése érdekében a Szovjetunióknak erőteljes iparosítást kell végrehajtania. **Buharin** úgy vélte, hogy a szocializmus felépíthető egy országban is, de ehhez a gazdaság és az életszínvonal arányos fejlesztésére van szükség, amely **vonzó példát** ad más országok munkássága számára is. **Sztálin**, Lenin utóda „ötvözte” a két nézetet. **Átmenetileg szakít a világforradalommal** (vagyis azt későbbi időpontra halasztja, amikor már a **Vörös Hadsereg** alkalmas lesz a világ meghódítására), ám a szocializmus egy országban való építését erőltetett iparosításra alapozta. Ezzel beteljesült **Plehanov** rémálma, hiszen a tőkehiányos, elmaradott szovjet államban a beruházásokhoz szükséges anyagi forrásokat csak az „**eredeti szocialista felhalmozás**” révén (**Preobrazsenszkij**, Sztálin közgazdászának elmélete), tehát a paraszti jövedelmek kíméletlen elkobzásával lehetett végrehajtani. A parasztek ellenállása pedig magával hozta a tömeges terrort, a kényszermunkatáborokat (**GULag**) és a tömeges éhínséget Ukrajnában (**holodomor**).

Joszif Sztálin, Lev Trockij és Nyikolaj Buharin

A fordulat **1929**-ben következett be, amelyet Krausz Tamás **második bolsevik forradalom**-nak nevez. Ekkor kezdődött el az első ötéves terv, illetve a kolhozosítás. Ideológiai szinten a fő változás a **marxizmus „etatizálása”** volt (*état* = állam). Az állam elhalásának eredeti marxi tanával ténylegesen már Lenin is szakított, de Sztálin alatt ideológiai téren is újítottak. Ami ezzel ellentétes volt, azt kigymólták a hivatalos kánonból. Újra felfedezték a család, illetve a katonai és egyéb hierarchiák fontosságát, fokozták az állam irányító szerepét a **(terv)gazdaságban**. Sztálin fő „hozzájárulása” a tanhoz **az osztályharc egyre fokozódó éleződése** volt, aminek logikus következménye a párton belüli ellenségkeresés és a nagy **konceptációs perek** lettek. A **sztálinizmus** – bár Sztálin maga **marxizmus-leninizmus**nak nevezte azt – további jellemzője volt a mértéktelen **vezérkultusz**, valamint a fegyelem és az éberség szerepének hangoztatása. Az engedelmisség lett a legfőbb erény, a parancsok megbízható végrehajtása pótolja a szakértelmet is. Ezzel összefüggésben a hétköznapi élet is **militarizálódott** (a termelés frontja, a munka hőse és hasonló kifejezések elterjedésével).

Idézet Sztálin moszkvai beszédéből (1931):

Azt akarjátok, hogy szülőföldeteket legyőzzék, s az elveszítse függetlenségét? Ha nem akarjátok, akkor a lehető legrövidebb időn belül véget kell vetni elmaradottságunknak, és igazi bolsevik tempóval kell építenünk a szocialista gazdaságot. Mert nincs más lehetőség. Ezért mondta Lenin az októberi forradalom előestéjén: „Vagy elpusztulunk, vagy legyőzzük és magunk mögé utasítjuk a fejlett kapitalista országokat.” A fejlett országokhoz képest ötven vagy száz évvel le vagyunk maradva. Ezt a lemaradást tíz év alatt kell behoznunk. Vagy megtesszük, vagy összezúznak minket.

A Szovjetunió munkásaival és parasztjaival szemben érzett kötelességünk diktálja ezt nekünk. Tíz év alatt kell behoznunk azt a lemaradást, amely a fejlett kapitalista országok és közöttünk van. És erre minden objektív lehetőségünk megvan. [...] Rajtunk múlik csak. Csak rajtunk! [...] Itt az ideje, hogy egy új irányvonalat vezessünk be, olyat, amely megfelel a jelen elvárásainak: mindenbe be kell avatkoznunk.

A sztálini rendszer **ideológiai monopóliumra tört**, az alternatív ideológiákat (pl. a vallást) üldözték. Marxtól eredt, de alapvető volt a rendszer felsőbbrendűség-tudata a kapitalizmushoz képest. **1929** után, a tőkés világválság közepette úgy tűnt, hogy a válságot elkerülő Szovjetunió utoléri a Nyugatot, majd le is előzi gazdaságilag; távlatilag megteremti a társadalmi egyenlőséget és az általános jólétet; az állam gondoskodik az egyénről (ingyen oktatás, kórház stb.). Azt ígérték, hogy új, „**szocialista ember**” jön létre, új erkölcsi normákkal.

A sztálinizmus elismerte magáról, hogy diktatúra. Ugyanakkor úgy vélte, **minden rendszer diktatúra, s ezek között a kommunizmus felsőbbrendű**, mert itt a „többség” az uralkodó réteg (a proletárok nyomják el a kulák, burzsoá kisebbséget). A proletariátus élcsapata a párt, amely a „tudományos szocializmus” révén tévedhetetlen.

A bolsevikok győzelme forradalmi hullámot is kiváltott Európában, de más országban tartós eredmény nélkül. **1919 márciusában** megalakult **III. (Kommunista) Internacionálé**, ismert nevén a **Komintern**. Ekkor még élt Lenin és a világforradalom eszméje. Európa valamennyi kommunista pártja a Komintern szekciója lett (tehát nem önálló politikai erő), Moszkva szoros irányítása alatt. Amelyik párt részben önálló próbált maradni, azt fokozatosan **bolsevizálták**. A KP-ok átvették a **demokratikus centralizmust**, fő céljuk a proletárdiktatúra megteremtése volt, a reformokat elvetették. A húszas években a szocialistákat súlyosan bírálták megalkuvásuk, majd „**szociálfasizmusuk**” miatt. A legnagyobb bázissal a német és csehszlovák párt rendelkezett, míg sok országban betiltották a kommunista mozgalmakat.

Hitler hatalomra jutása után, **1934–35-től** új irányvonal kezdődött: a „fasizmus” elleni harc miatt a Francia KP kezdeményezésére a **Népfront** (a demokratikus pártokkal való összefogás) létrehozását tűzték ki célul több országban is. A **Molotov–Ribbentrop paktum 1939–41** között zavart okozott az antifasizta együttműködésben, a KP-k csak ezt követően vettek részt a náci elleni ellenállásban.

1945 után a kommunisták a népfront-jellegű kormánykoalíció tagjai voltak, de az olasz és a francia pártot **1947-ben** kizárták onnan, míg Keleten a kommunisták számolták fel az egyéb pártokat (vagy befolyásukat). Ebben kulcsszerepet játszott az **1947-ben** megalakult **Tájékoztató Iroda (Kominform)**, az **1943-ban** felszámolt Komintern utóda). Hatalmi, de látszólag ideológiai okokból indította meg Sztálin a Jugoszláv KP elleni támadást **1948-ban**, amely **Tito** teljes kiátkozását eredményezte egy évvel később. Néhány év múlva a **JuKP** valóban módosította ideológiáját: a szocializmushoz vezető jugoszláv út az ún. önigazgatási politikára épült.

Sztálin utóda, **Hruscsov** próbálta lebontani Sztálin dogmái(nak egy részét), így a háború elkerülhetetlenségének tanát is cáfolta („**békés egymás mellett élés**”); forradalom helyett a szocializmus parlamenti úton is győzhet; a piaci eszközök részbeni rehabilitálása is bekövetkezett. Legnagyobb hatása azonban a „**személyi kultusz**” (vagyis Sztálin véres terrorja) elítélésének volt: az **SZKP XX. kongresszusán 1956-ban** elmondott „titkos” beszéde súlyos válságot váltott ki, amelyet Magyarországon csak erőszakkal tudtak megoldani. Emiatt újra vita bontakozott ki Jugoszláviával, ezúttal valóban ideológiai okokból.

Idézet az SZKP XX. kongresszusának határozatából (1956)

Ma a társadalom szocialista átalakításának szovjet formája mellett ott van a népi demokratikus forma. Ez tíz év alatt minden vonatkozásban kiállta a próbát és teljesen bevált. A népi demokratikus államokban az egyes országok körülményeinek megfelelően ugyancsak számos árnyalati eltérést és különbséget találunk. [...]

Egészen törvényszerű, hogy a szocializmusba való átmenet formái egyre változatosabbak lesznek. Emellett nem feltétlenül szükséges, hogy e formák megvalósulása minden körülmények között polgárháborúval kapcsolódjon egybe. [...] A jobboldali burzsoá pártok és az általuk alakított kormányok egyre gyakrabban buknak meg. [...] A kongresszus hangsúlyozza, hogy azért jöttek létre más országokban kedvezőbb feltételek a szocializmus győzelméhez, mert a szocializmus győzelmet aratott a Szovjetunióban és győzedelmeskedik a népi demokratikus országokban. E győzelem elengedhetetlen feltétele volt a marxizmus–leninizmus diadala, a reformizmus és az opportunizmus ideológiája ellen vívott következetes és erélyes harc.

A kongresszus külpolitikai téren a következő feladatokat tűzi az SZKP Központi Bizottsága elé:

Következetesen kell folytatni az államok társadalmi rendjükre való tekintet nélküli békés egymás mellett élésének politikáját. Erőteljes harcot kell folytatni a békéért és a népek biztonságáért, az államok közötti bizalom megteremtéséért, s arra kell törekedni, hogy a nemzetközi feszültség elért enyhülése tartós békévé váljék.

Josip Broz Tito, Nyikita Hruscsov és Leonyid Brezsnyev

Idézet az SZKP programjából (1961):

A kommunista társadalom, amely a magas színvonalúan szervezett termelésen és a fejlett technikán alapul, megváltoztatja a munka jellegét, de nem mentesíti a társadalom tagjait a munka alól. A kommunista társadalom korántsem lesz az anarchia, a semmittevés és a léhaság társadalma. Minden munkaképes ember részt vesz a társadalmi munkában, biztosítani fogja a társadalom anyagi és szellemi gazdagságának állandó gyarapodását. A munka jellegének megváltozása, technikai ellátottságának fokozódása és a tudatosság magas színvonala folytán a társadalom minden tagjában kifejlődik az a belső szükséglet, hogy önként és hajlamainak megfelelően dolgozzon a köz javára. [...]

A párt és a szovjet nép fő gazdasági feladata az, hogy két évtized alatt létrehozza a kommunizmus anyagi–műszaki bázisát. [...]

Ezek eredményeképpen a Szovjetunió páratlan teljesítőképeségű termelőerőkkel rendelkezik majd, túlszárnyalja a legfejlettebb országok műszaki színvonalát, s az egy főre jutó termelésben világviszonylatban az első helyet foglalja el. Ez teremti meg az alapot ahhoz, hogy a szocialista társadalmi viszonyok fokozatosan kommunista társadalmi viszonyokká alakuljanak át, továbbá, hogy a termelés fejlődése lehetővé tegye a társadalom és valamennyi tagja szükségleteinek bőséges kielégítését.

Az 1961-ben újra nekilendülő desztalinizálás következtében a sztálini elvekhez ragaszkodó Kínával is szakítás következett be, amely tartós és mély hatalmi ellentété vált. A kommunista ideológia Kelet-Európán belül is egyre több irányzatra szakadt, amelyek között hangos viták

folytak. Szintén 1961-ben Hruscsov célul tűzte ki a kommunizmus 20 éven belüli felépítését, de ez utópiának bizonyult. Fontos elv lett, hogy a hatalom megtartása feltétlenül szükséges. Eszerint amely országban már győzött a proletárok forradalma, ott nem szabad megengedni „visszalépést” a történelmi fejlődésben. A hatalomra jutott kommunista pártok ellen újabb forradalmak kitörése elvileg is kizárt, így ha megmozdulásokra kerül sor, az eleve csak ellenforradalom lehet. Emiatt vetettek véget a szovjetek a magyar forradalom után a prágai tavasz reformjainak is. Mindezt utólag indokolta meg elvileg is a Brezsnyev-doktrína: ha egy országban a szocializmus veszélybe kerül, az nem az adott ország belügye, hanem a szocialista tábor közös problémája. Brezsnyev idején bekövetkezett a pangás, jelentős ideológiai változásokra sem került sor.

A nyugati világ kommunista mozgalmi folyamatosan őrlődtek saját államaik realitása és a szovjetek által támasztott igények között. A megoldást a fegyverkezés elleni fellépésben, az ún. békemozgalomban próbálták megtalálni. Szovjet igény volt az is, hogy programjuk tartalmazza a proletárdiktatúrát; emiatt az USA-ban sokakat letartóztattak, az NSZK kommunista pártját pedig betiltották. A nyugati pártok tagságán belül 1956 és főleg 1968 után fokozódott a Moszkva elleni bíráló. Szintén 1968-ban a fogyasztói társadalom ellen is fellépő nyugati diáklázadások is új baloldali mozgalmakat teremtettek. Ugyanakkor több KP-kormányon volt Nyugaton, köztük az olasz is. A globalizáció és a modernizáció kihívásai okozták az eu-rokommunizmus létrejöttét, amelynek eredményeként a nyugati kommunisták elszakadtak a szovjet ideológiai kötöttségektől, elfogadták a piacot, parlamenti pluralizmust (vagyis szociáldemokratizálódtak). A keleti kommunizmust viszont Gorbacsov sem tudta megújítani.

Többet akarsz tudni

Diószegi István et al. (szerk.): *20. századi egyetemes történet I–III*. Budapest: Korona, 1995. I. köt. 233–234., II. köt. 85–89.

Kornai János: *A szocialista rendszer*. Budapest, HVG Kiadói RT, 1993. 65–93.

Gazdag László: *Marx, marxizmus, szocializmus*. Budapest: Scolar, 2016. 131–180.

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!

kommunista.htm

Ha nem érte el a 75%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismétlje meg a tesztet!

Feladat a kiválósághoz

Ebben a leckében nagyon sok fogalom szerepel. Készítsen egy jegyzéket ezekből, a fogalom egy-két mondatos definiálásával együtt.

7. Nemzeti és nemzetek feletti jobboldali radikalizmus

A fenti barokkos cím nem véletlen: a legtöbb fogalmi zavar ezen eszmerendszer kapcsán jelentkezik. Sokan „fasiszmus” név alatt foglalják össze ezen ideológiákat, ami azonban megtévesztő leegyszerűsítés. A radikális vagy szélsőjobboldali rendszerek megnevezés helyesebb, bár az itt tárgyalt ideológiák, mint láttuk, bizonyos nézőpontból nem jobboldaliak, hanem baloldalinak is tekinthetők. Ezen eszmék nem jobboldalibbak pl. a konzervativizmusnál, hanem radikálisabbak. De radikális nacionalistának sem lehet őket tekinteni, mivel egy részük nem nemzeti, hanem nemzetek feletti mozgalmakat testesít meg. Épp ezért nem helyes a nemzeti irányzatú fasiszmusokat a nemzetek feletti irányzatokkal (pl. nácizmus) egy kalap alá venni. Az összemosás a Sztálin által vezetett szovjetekhez kapcsolódik, akik a nemzetiszocializmus szót (az abban szereplő szocializmus kifejezés miatt) nem használták, így őket is fasisztának nevezték.

Az itt tárgyalt mozgalmak és ideológiák tehát meglehetősen heterogének, talán az eddig tárgyalt eszmerendszerek közül a leginkább – annak ellenére, hogy a nagy világnézetek közül ez alakult ki utoljára (s így a 20. század egyetlen saját eszmei „produktumának” is tekinthetők). Ha mégis közös vonásokat akarunk kiemelni, akkor a legfontosabb, hogy ez az egyetlen olyan ideológia(család), amelynek már eredeti célkitűzései is erkölcsileg elfogadhatatlanok és antihumánusak. Természetesen itt is vannak 19. századi előzmények, de csak az első világháború után alakult ki a maga teljességében ez a barbár eszmerendszer. Alapvető sajátossága egyfajta proteszt-jelleg: szembemegy a felvilágosodás racionalitás elvével; demokrácia-ellenes, antiliberalis, kommunizmus-ellenes, antiparlamentáris eszmékről van szó, amelyek elutasítják az egyenlőséget (még jogi értelemben is). Mindezt a modernitás elleni lázadásnak is lehet tekinteni. A radikális jobboldal emberképe negatív: a gyenge és befolyásolható tömeget vezetni kell. Ebből fakad elitizmusa (lásd vezérkultusz) és merev hierarchizáltsága (fegyelem, engedelmesség) is. A rend utáni vágy és az állandó ellenségkeresés mellett a tömegek állandó mozgósítása is jellemzi (a társadalom eme túlhajszolása bukásához is hozzájárult). Ezek után nem meglepő, hogy az egyén helyett a közösség szerepére helyezi a hangsúlyt: e közösség azonban nem az osztály, mint a kommunizmus esetén, hanem a nemzet vagy egy annál nagyobb (elképzelt) közösség, a faj (amelyet biológiai vagy kulturális értelemben határoz meg). Tagadja az emberiség egységét, s helyette a nemzetek vagy a fajok hierarchiájának elvét vallja (fajelmélet).

Idézetek az olasz fasiszták tízparancsolataiból (válogatás az 1934-es és 1938-as változathól):

A fasiszta, különösen a katona, legyen tudatában annak, hogy nincs örök béke.

Olaszországot minden időben, minden helyen és minden eszközzel lehet szolgálni.

A fegyelem a hadseregek lelke: nélküle nincsenek katonák, csak zavar van és vereség.

A bajtársad a testvéred. Ő veled él, hozzád hasonlóan gondolkodik, s melletted van a csatában.

Nincsenek fontos és nem fontos dolgok. Csak kötelesség van.

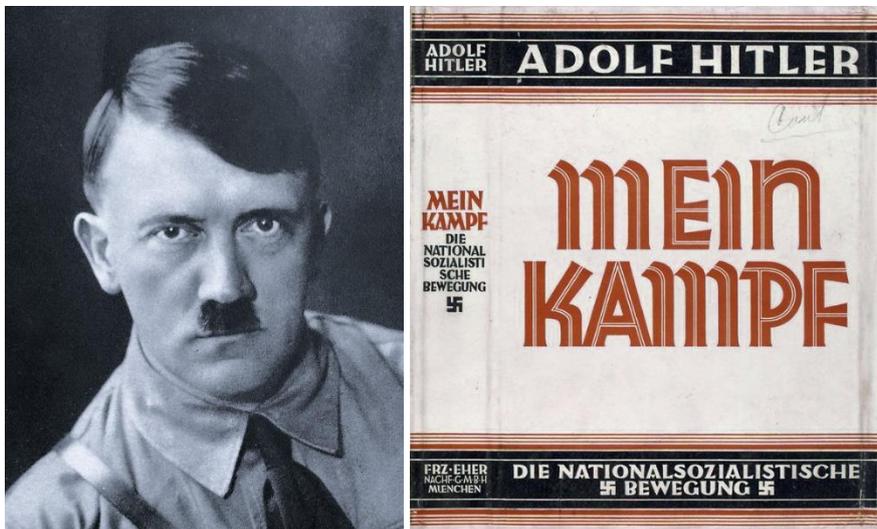
Mussolininek mindig igaza van.

Egy dolog legyen a legdrágább számodra: a Duce [azaz Mussolini] élete.

A radikális jobboldali ideológiáknak két nagy típusa van, amelyek további altípusokra is feloszthatók. Az első csoportba a nemzeti radikalizmus tartozik. Ez a szélsőséges nacionalizmusból (tehát sovinizmusból) kinőtt eszme 19. századi francia előzményekre megy vissza. Maga a sovinizmus név is a francia Nicolas Chauvin nevéből származik, aki azonban feltehetően kitalált személy. A tényleges szellemi elődök közül ki kell emelni Charles Maurras-t, akinek tanai a nemzetet az egyén fölé helyezték. Kisebbségellenes nézetei mellett Maurras állami antiszemizmust követelt (ami a Dreyfus-ügy ismeretében nem meglepő). A nemzeti radikalizmus azonban az I. világháború után, a csalódott győztes Olaszországban teljesedett ki Benito Mussolini vezetésével. Ezt az olasz nemzeti radikalizmust nevezzük fasiszmusnak (az

ókori római hatalmi jelvény, a **fasces**, vagyis vesszőnyalábba rejtett bárd nyomán). Az olasz példa után azonban más országok nemzeti radikális ideológiáit is joggal lehet fasisztának nevezni, bár nincs éles határ a nacionalista autoriter és a fasiszta rendszerek között.

Mussolini eredetileg szocialista volt, de a fasiszmus gyökerei között igen változatos elemeket találunk. Elsősorban **Enrico Corradini** elméletét, aki az osztályharc elméletét nemzetközi dimenzióba helyezte: eszerint vannak tőkés (elnyomó) és proletár (elnyomott) nemzetek, melyek között szakadatlan harc folyik. Mussolinire hatott **Friedrich Nietzsche** ismert mondása (Isten halott), aminek nyomán elvetette a hagyományos hit és erkölcs szerepét, illetve az a tan is, hogy a harc a nemzetek erkölcsét is fejleszti. **Vilfredo Pareto**tól történelem-szemléletét vette át, amely tagadja a történelem lineáris és evolúciós jellegét, ehelyett abban nagy hangsúlyt kap a szerencse. Szintén Pareto elmélete volt az elitiek körforgásának igénye, annak érdekében, hogy mindig a tehetségesek váljanak elitté. Végül **Gaetano Mosca** társadalomszemlélete is hatott rá: alsó és felső osztályok mellett vannak eszerint gazdasági és politikai osztályok is. **A fasiszmusban az antiszemitizmus és a fajelmélet nem volt túl hangsúlyos** (a zsidókat korlátozni, de nem likvidálni akarták).

Adolf Hitler és a Mein Kampf (Harcom) borítója

A másik típust a **nemzetek feletti szélsőjobboldal** jelenti, **amelynek két típusa a faji** radikalizmus, azaz a **nácizmus** (nemzetiszocializmus), **valamint katolikus vallási radikalizmus**. A nácik tehát nem a német nemzet, hanem az árja faj érdekében léptek fel, amely Hitler szerint a legmagasabb rendű, uralkodásra teremtett „faj”. Ennek részei a németek is, de a fajhoz tartozást főleg biológiai jelek (szemszín, hajszín, koponyaméret stb.) alapján „állapították meg”. A **fajelmélet** francia (**Boulaivilliers**, **Gobineau**) és angol (**Houston S. Chamberlain**) eredetű, az arisztokrácia, ill. a fehér faj felsőbbrendűségét hirdette. Chamberlain később Németországban nyíltan az **árja** (germán) faj fölényét hirdette. Ezt vette át **Adolf Hitler** is, aki (az egyébként nem antiszemita) **Nietzsche** nyomán hirdette azt, hogy a zsidó intellektus és összeesküvés okozza azt, hogy a vezetésre termelt faj nem uralkodik még a világon. Hitler **antiszemitizmus**a az ördögi zsidó befolyás megszüntetésére irányult, amely végső soron szerinte csak a zsidók fizikai megsemmisítésével volt megoldható. Németországban 1918 után egyébként is megerősödött az antiszemitizmus, mert a háborút elvesztő tisztikar elterjesztette a **tördőfés** mítoszt („a belső ellenség tört döfött a veretlen hadsereg hátába”). Hitler sikertelen 1923-as sörpuccsa után a börtönben írta meg **Mein Kampf (Harcom)** című könyvét, amely a nácizmus ideológiájának összefoglalása. Ebben dolgozta ki fajelméletét és az **életter**-elméletet (**Lebensraum**): a germán fajnak az a rendeltetése, hogy keleti hódítással megteremtse magának az életterét és elpusztítsa a szerinte szintén zsidók által vezetett Szovjetuniót. Hitler tehát meg-

nevezte két fő ellenségét, a kommunizmust és a júdaizmust. A zsidók mellett a szlávokat is alsóbbrendűnek tekintette. Bár Hitler gyakran hivatkozott a németekre, **valójában nem nacionalista volt, hanem rasszista**. A háború végén kész volt az egész német nemzetet feláldozni: ha a németek elvesztik a háborút, talán nem is ők az uralkodó faj, s ez esetben el is pusztulhatnak.

Idézet a *Mein Kampf*ből

Ma a zsidó a nagy uszító Németország maradéktalan szétzúzására. A zsidóság gondolatmenete ebben világos: Németország bolsevizálása, vagyis a népi nemzeti értelmiség kiirtása és a német munkaerő ezáltal lehetővé tett kiszípolozása a zsidó pénzvilág igájában csupán előjátékként jön számításba e zsidó világhódító tendencia további kiterjesztése szempontjából. Mint oly gyakran a történelemben, a hatalmas gyűrűben Németország a fordulópont. Ha népünk és államunk áldozatává válik e vér- és pénzéhes zsidó népelnyomónak, úgy az egész föld belesüllyed e polip szorításába. Ha Németország kiszabadítja magát az átkulcsolásból, úgy e legnagyobb népveszedelmet az egész világ szempontjából megtörte. [...] Eltántoríthatatlanul ragaszkodunk külpolitikai célunkhoz, nevezetesen ahhoz, hogy a német népnek biztosítsuk a neki járó területet és termőföldet. [...] Addig nem tekinthető szilárdnak a Birodalom, amíg nem képes arra, hogy minden nemzeti hajtásának évszázadokra földet és területet adjon. [...] Megállítjuk az örökös német vándorlást Dél- és Nyugat-Európa felé, és pillantásunkat a Keleten fekvő országra vetjük.

A másik nemzetek feletti szélsőjobb irányzatot a **jobbratolódott keresztényszocialisták** jelentették. Ez egyúttal katolikus félperiféria harca is volt a „protestáns Nyugat” (liberalizmus) és az „ortodox Kelet” (kommunizmus) ellen. Az irányzat fő jellemzője az egyház hagyományos **felvilágosodás-, liberalizmus- és kapitalizmus-ellenessége volt. Ideológiája jelentősen eltért a faji radikalizmusétól**. Elfogadta az állam és a civil társadalom elválasztását, azaz nem totalitárius, hanem autoriter jellegű volt. **Antiszemitizmusa is eltérő, vallási és nem faji alapon állt**, így elvileg elfogadta a kikeresztelkedést és asszimilációt és nem támogatta a zsidók likvidálását. A gyakorlatban azonban a katolikus radikálisok is elősegítették a zsidók deportálását, korporatív államaik pedig nem sokban különböztek a „totális” náci berendezkedéstől.

Többet akarok tudni

Gyurgyák János: Politikai ideológiák. In: Uő. (szerk.): *Mi a politika?* Budapest: Osiris, 2003. 343–345.

Janos, Andrew C.: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Helikon, 2003. 177–211.

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!

szelsojobb.htm

Ha nem érte el a 75%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismételje meg a tesztet!

Feladat a kiválóságához

Írjon egy néhány oldalas összefoglalást (saját további kutatásai alapján) a fajelmélet és az antiszemitizmus 20. század előtti előzményeiről, illetve a két világháború közötti megerősödésének okairól!

8. Fasizmus és náciizmus: összehasonlítás és az ideológia 1945 utáni változásai

Mint láttuk, a fasizmus és a náciizmus a radikális jobboldali ideológiák két különböző alcsoportjához tartozik, ezért sem helyes egybeemosni őket. Mivel a náciizmus sokkal inkább meghatározta a 20. század történelmét a fasizmusnál, érdemes a náciizmust értelmező alapvető elméletekkel bővebben is megismerkedni, amelyek során a náci és a fasiszta ideológiák további összehasonlítására is módunk lesz.

A náciizmus értelmezésére három jelentős interpretáció-család született: a totalitarizmus-elméletek, a fasizmus-elméletek és a német különút (*Sonderweg*) teóriája. A totalitarizmus-elmélet szerint az autoriter rendszerekkel és a történelem korábbi diktatúráival szemben a a totális rendszerek jelentős minőségi különbségeket mutatnak (többek között átfogó ideológiájuk, a terror mértéke, a tömegmanipuláció és a propaganda ereje, pártállami rendszer léte, a titkosrendőrség tevékenysége miatt). Az elmélet hívei szerint a náci rendszer mellett ide sorolható a kommunista is. Az elmélet számos jogos bírálatot kapott. Egyesek szerint az elmélet nem tudományos, hanem politikai célokat szolgál. Elhanyagolja a náci és a kommunista rendszer eredeti céljainak eltérését, illetve a német és orosz sajátosságok közötti különbségeket. A vizsgálatok mindkét „totális” rendszerről kimutatták, hogy koránt sem voltak képesek totális kontrollt alkalmazni.

A fasizmus-elméletek eleinte kizárólag a marxista gondolkodókhoz kapcsolódtak. Ezek a fasizmust a kapitalizmus következményének tekintik: az összeomlás szélén álló, önmagát túlélő imperializmus szélsőséges erőszakkal próbálja megmenteni saját magát. Ez azonban nem magyarázza meg, miért voltak munkástömegek a náci között, sem azt, hogy miért éppen Németországban alakult ki a „fasizmus” és miért vált központi elemévé a rasszizmus. A hatvanas évektől nem marxista történészek is alkottak fasizmus-elméletet. Egyikük szerint a fasizmus a „transzcendencia” mindkét típusa elleni lázadás; az egyik típus a haladás, racionalitás, demokrácia eszméjét, a másik pedig a földöntúli életben való hitet jelenti. A fasizmussal szemben a bolsevizmus csak a második transzcendenciát utasítja el. Egy másik irányzat szerint a fasizmust a régi elitek a kapitalizmussal és modern tömegmozgalmakkal szembeni ellenállása szülte. Az összes ilyen elmélet hibája az, hogy hajlamosak az autoriter rendszereket is fasisztává minősíteni, ezzel nivellálják is az azok közötti különbségeket.

A náciizmus és a fasizmus között számos hasonlóság van (ideológiai rokonság: radikális jobboldali eszmék, de szocialista gyökerekkel; pártállami rendszer; vezérelv; kollektívizmus; erős bürokrácia; mesteri demagóg propaganda; ellenségkép, gyűlölet szítása; a tömegek mozgósítása jellemzi őket; erősen militarizált közélet; erkölcsi nihilizmus; a liberális demokrácia megvetése). Könnyű belátni, hogy a felsoroltak döntő többsége a kommunizmusra is jellemző! Ugyanakkor számos különbség is van a náci és az olasz fasiszta elvek között. A fasizmus nemzeti, a náciizmus faj (nemzetfeletti) ideológia; a náciizmus szélsőséges faj ideológiájának nincs olasz megfelelője; a náciizmus sokkal totálisabb jellegű (állam és társadalom nagyobb fokú ellenőrzését valósítja meg); eltérők a külpolitikai céljaik is (hagyományos imperializmus Olaszországban, rasszista világhuralmi tervek Németországban); Hitler szerepe sokkal központosabb, mint Mussolinié; a két rendszer kialakulása, működése, gazdasági, társadalmi körülményei eltérők.

Talán nem felesleges itt összefoglalni a náci és a kommunista ideológia közötti fő különbségeket sem. A kommunizmus szélsőbaloldali eszme, amelynek alapja az osztályharc, gazdasági téren pedig a köztulajdonra (államosítás) épít. A szélsőjobboldali náciizmus a fajok harcára helyezi a hangsúlyt, és nem lép fel a magántulajdon ellen (e tekintetben a kommunizmus tehát totálisabb!). Ugyanakkor a kommunizmus a nyugati humanista értékekből ered, demokratikus gyökerű, és legalábbis egyesek szerint a legdurvább elnyomás idején is a szegényebb rétegek felemelésére törekedett. Ezzel szemben a náciizmusnak már eredeti „értékei” is teljes mértékben emberellenesek és erkölcsileg elfogadhatatlanok.

A náciizmus egyediségének tanát és a német **Sonderweg (különút) elméletét** az „új társadalomtörténet” és hasonló iskolák hívei képviselik. A **náciizmust a német történelmi múltból vezetik le**. Az elmélet fő hibája, hogy feltételez egy (nem létező) „normális” fejlődési utat, amitől Németország „eltért”. Az elmélet néhány képviselője egyenesen **determinista** nézeteket vall (a német térség geopolitikai helyzetéből vezeti le a különutat). Különbség van köztük abban, hogy egy részük jelentősen csökkentti Hitler szerepét, míg mások a Hitler-mítoszra alapoznak.

1945 után a radikális jobboldali eszmék jelentősen visszaszorultak, sőt terjesztésüket törvény is tiltotta. Főbb képviselőit elítélték, bár sokan Latin-Amerikába menekültek, és onnan igyekeztek terjeszteni nézeteiket (és vettek részt az ottani diktatúrák fenntartásában). Olaszországban már 1948-ban megalakult egy fasiszta jellegű párt, melynek bázisa az elmaradott déli országrész volt.

A hatvanas évektől az európai szélsőjobboldal némileg **alkalmazkodott a parlamentáris keretekhez**. A **neofasiszták** lemondtak ideológiájuk egyes elemeiről, időnként a fajelméletről is. Az antiszemitizmust általánosabb idegengyűlölet váltotta fel. Ugyanakkor továbbra sem álltak tőle távol utcai provokációk, verekedések. Hívei közül sokan a hetvenes évek **„fekete” terrorizmáinak** tagjai lettek. Az erős állam igénye, a rend és a tekintély szerepe továbbra is fontos elem maradt az ideológiájukban. Az NSZK-ban az 1945-ben kitelepített németek érdekeiben revizionista követeléseket is megfogalmaztak.

Franciaországban előbb az algériai francia ultranacionalisták **Titkos Hadserege (OAS)** jelentett kihívást, amelyet azonban **De Gaulle**-nak sikerült felszámolni. Az 1973-ban **Jean-Marie Le Pen** által alapított Nemzeti Front viszont az 1945 utáni Nyugat-Európa legsikeresebb szélsőjobboldali ereje lett, s a mai napig komoly befolyással bír. Rasszizmus a bevándorló színesbőrűek ellen irányult, de erkölcsi puritanizmust is hirdetett. Kapcsolódott hozzá az **„új jobboldal”** elméleti fellépése is, amely feladta a fasiszmus antimodernista elveit. A faji elkülönülés tana, vagyis a biológiai alapú rasszizmus azonban ezen irány ideológiájának is része.

A rendszerváltás után a volt kommunista országokban addig föld alá kényszerített szélsőjobboldal is felszínre tört. Az idegengyűlölet a volt NDK területén és Oroszországban vált legerősebbé, néhány újonnan alakult államban (Szlovákia, Horvátország) pedig a hagyományos sovinszta érzelmek törtek elő. A mai szélsőjobb továbbra is az erős, centralizált államot, a parlamentarizmus lenézését, a más nemzetiségű, bőrszínű emberek megvetését, az erő és a hódítás dicsőítését vallja.

Többet akarok tudni

Tomka Béla: *A Harmadik Birodalom. A kutatás új útjai*. Szeged: JATEPress, 1999. 9–29.
Diószegi István et al. (szerk.): *20. századi egyetemes történet I–III*. Budapest: Korona, 1995. I. köt. 234–235., II. köt. 81–85.

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!
nacizmus-fasizmus.htm

Ha nem érte el a 75%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismételje meg a tesztet!

Feladat a kiválósághoz

Keressen a könyvtárban a fasiszmusról és náciizmusról szóló 1989 előtti és az utáni könyveket. Gyűjtse össze és hasonlítsa össze érvrendszerüket. Milyen eltéréseket talált és mi lehet ezek oka?

9. Nacionalizmus, populizmus és anarchizmus

A **nacionalizmus** a szintén a **közösséget helyezi előtérbe** az egyénhez képest, ám ez a közösség nem az osztály vagy a faj, hanem a **nemzet**. Alapelve, hogy **a nemzetnek és az államnak azonosnak kell lenni**, minden nemzetnek államot kell alakítania, de mindenki csak azon államnak tartozik engedelmessé, amelyhez nemzetisége köti. Mindenkinek csak egy nemzetisége lehet. Ha az állam nem fogja össze az adott nemzet minden tagját, az frusztrációt kelt. A **nemzetállam** megteremtése azonban ott, ahol a nyelvi-etnikai-nemzeti szempontból vegyes lakosság él, **szinte lehetetlen**: ilyen esetben mindenképp lesz olyan nemzet, amelynek kisebb vagy nagyobb része kívül reked a határokon. A **nemzet** fogalmát nem könnyű meghatározni, de szinte mindig igaz, hogy egy **történetileg kialakult tartós emberi közösségről** van szó, amelyet egy bizonyos földrajzi-területi identitás, közös kultúra, nyelv, vallás, szokások és/vagy történelem kapcsol össze.

Az elfogadottabb álláspont az, hogy a nemzetek csak a 18. század során kezdtek létrejönni (hiába voltak a mai nemzeteknek már ezer évvel ezelőtt is saját államai). A **nemzetek két módon alakulhattak ki**: Nyugat-Európában az **azonos terület** és a közös történelem alapján **államnemzetek** jöttek létre, míg Közép-Európában (Németországot is beleértve) **kultúrnemzetek** alakultak ki, amelyben a közös nyelv, a származás és a kultúra dominált. A nemzeti fejlődés két szakaszból áll: a **kulturális szakaszban** egy vagy több etnikai csoport alakul nemzetté, majd a **politikai szakaszban** e nemzet megteremti a maga nemzetállamát. Ez a sablon ismét eltérően zajlott Nyugaton, illetve Közép-Európában. Előbbiben **több etnikum olvadt össze** egy nemzetté (**területi nacionalizmus**) viszont így a politikai szakasz feleslegessé is vált, hiszen eleve egy meglévő terület etnikai csoportjai olvadtak össze egy nemzetté. Ezzel szemben **Közép-Európában minden etnikum önálló nemzetté alakult** (**etnikai nacionalizmus**), így viszont egymás rovására meg is kellett teremteniük önálló államaikat. Ez a különbség azért alakult ki, mert a nyugati államok az újkorban viszonylag stabil határokkal rendelkeztek és így évszázados közös történelem kovácsolta össze az esetleg eltérő nyelvű népeiket, etnikumaikat. Ezzel szemben Közép-Európában a középkori állami keretek felbomlottak, az újkori nagy birodalmak határai pedig gyakran megváltoztak, így nem voltak olyan stabil keretek, amelyek közt területi alapon jöhettek volna létre nemzetek. Így a nemzeti ébredés idején a nyelvi, etnikai keretek váltak meghatározóvá.

Ennek következtében a nyugati államok **homogén nemzetállamok** lettek, míg Közép-Európa jellemzője a 20. század egészében a **kisebbségek** magas aránya volt. Ezek lehetnek **nemzeti kisebbségek**, mégpedig kétféleképpen is: **vagy olyan, már nemzetté vált etnikumok, amelyek még nem tudtak nemzetállamot alkotni** (pl. a szlovákok a dualizmus idején), vagy olyan csoportok, amelyek (általában a határok megváltozása miatt) **a történelem során elszakadtak anyaállamuktól** (pl. Trianon után a határon túli magyarok). A másik csoport az **etnikai kisebbség**; ez egy olyan csoport, amelyik **még nem indult el a nemzetté válás útján**, nem is törekszik erre és korábban sem volt saját (nemzet)állama.

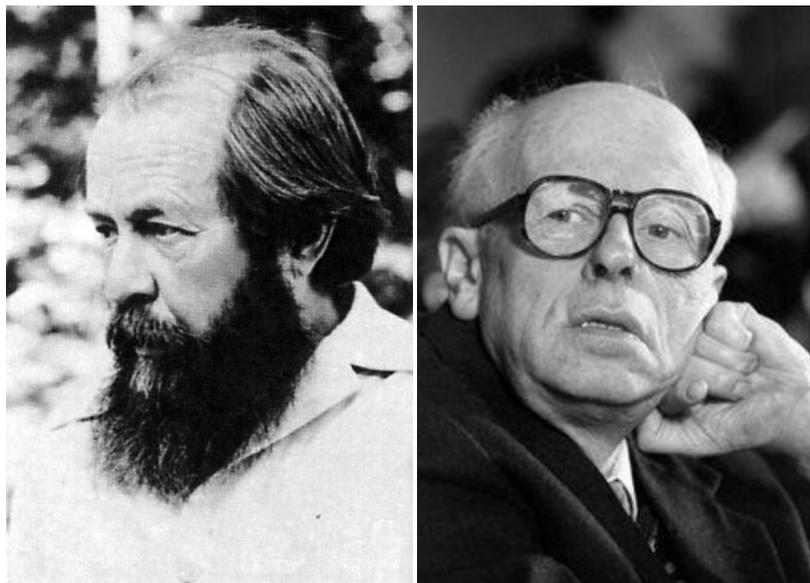

A baszk ETA és az északír IRA szeparatista (terror)szervezetek jelképei

A nacionalizmus fénykora a 19. század volt. A két világháború időszaka viszont a nemzet-államok megteremtéséért folyó gyilkos harcnak is tekinthető, legalábbis Közép-Európában. 1945 után a nemzeti kérdés jelentősége látszólag csökkent. Ez a helyzet a hatvanas években a nyugati **etnikai reneszánszal** kezdett megváltozni. Ekkor kiderült, hogy az addig spanyolnak, britnek, franciának tekintett katalánok, skótok, bretonok (és más etnikumok is) felfedezték önálló identitásukat és egy részük vitathatatlanul a nemzetre válás útjára lépett és ma már nemzetállama megteremtéséért is küzd (skótok, katalánok).

Sajátosan alakult a **nacionalizmus a kommunista államokban**. A marxizmus **internaciona-
lista** ideológiája sokáig ellenezte a nacionalizmust, a húszas években a kommunisták akár a nemzeti jelképeket is meggyalázták. A Komintern azonban ráébredt, hogy az elnyomott kisebbségek közt a kommunista eszmék jóval népszerűbbek, és ezután igyekeztek is megnyerni őket, hogy a térség kis létszámú proletariátusát kipótolják velük. Így alakult ki a jó (kisebbségi) és a rossz (elnyomó) nacionalizmus ideája. 1935-ben aztán a **Népfront**-politikával összefüggésben a **Komintern engedélyezte, hogy a kommunisták nemzeti politikát folytassanak**, hogy ezzel szalonképesebbé váljanak. A taktikai lépés végül állandóvá változott, s 1945 után a hatalomra jutott kelet-közép-európai kommunista pártok is **csak a szólamok szintjén voltak internacionalisták**. Több országban a kommunisták élen jártak akár a sovinszta politika kivitelezésében is. Ez azzal is járt, hogy a „baráti” kommunista országok között súlyos nacionalista viták is kialakultak, bár ezek ideológiai okokból gyakran nem a nyilvánosság előtt zajlottak. E viták Moszkvának sem voltak ellenére, az „oszd meg és uralkodj” elve miatt inkább még a szovjetek javára is váltak. Eközben a **Szovjetunióban is kialakult az orosz sovinizmus**, ami a többi nemzet(iség) komoly jogkorlátozásával is járt. A rendszerváltás után ezen ellentétek immár leplezetlenül felszínre törtek, s a nacionalizmus a volt keleti blokk államainak meghatározó ideológiája lett.

A nacionalizmus **mindig elhatárolódást is jelent**: „mi” jobbak vagyunk, mint „ők”, ezt mindenféle nemzetkarakterológiai „bizonyítékkal” támasztják alá. Sok nemzetnek van „referencianemzete” is, amivel állandóan összeveti saját magát. A nacionalizmus problémája, hogy **vonzódik a centralizáláshoz és a homogenizáláshoz**. Kedvezőtlenül bánik a kisebbségekkel, s gyakran válik sovinsztává, kirekesztővé. Nincsenek azonban éles határok a pozitív **patriotiz-
mus** és a negatív **sovinizmus**, a nacionalizmus változatai között.

*Alekszandr Szolzsenyicin és Andrej Szaharov –
a szlavofil–nyugatos ellentét még a szovjet ellenzéki mozgalmon belül is megmaradt*

Szintén kelet-európai sajátosság a populizmusok léte. Ez tipikus csonka ideológia: **nincs meghatározott társadalomképe**, programja, ezért nagyon nehéz meghatározni a sajátosságait. Általában a népre, az egyszerű emberekre, a vidéki kisemberekre, az emberek akaratára való hivatkozás jellemzi, így **sokkal inkább egy politikai mentalitás**, mint valódi eszmerendszer. A populizmus ott jellemző, ahol a modernizáció nagy megrázkódást okozott (vagy fog okozni), ami sokak számára nem elfogadható. Gyakran **urbánus–rurális ellentét** alakjában jelenik meg, s a **tradicionális értékeket** védi a „nemzetközi tőke ártalmaitól”, a modernizáció árnyoldalaitól. Fontos vonásai az **elitellenesség**, az egyszerű (de teljesíthetetlen célt kitűző) jelszavak, az **ellenségképzés** (kudarcaiért kül- és belföldi „ügynököket” hibáztat), a **harmadikutasság** (a kapitalista és a szocialista módszereket egyaránt elutasítja). A **közvetlen (részvételi) demokráciát** támogatja (népszavazások). A populisták a népre hivatkoznak, de valójában saját elképzeléseiket akarják ennek révén bevezetni. Mivel ők „tudják”, mi a nép érdeke, **ellenőrizni akarják a sajtót**, a velük szemben álló pártokat pedig a nép árulóinak minősítik. Gyakran átalakítják a választójogi rendszert, hogy megkönnyítsék saját győzelmüket. Valódi negatív hatásokra is felhívják a figyelmet, de ezzel kapcsolatban **nem tudnak megoldásokat adni**. Soha nem volt még működő populista rendszer, amely a felvetett problémákat orvosolni is tudta volna.

Ebből a szempontból hasonlít a populizmusra az **anarchizmus** is: ez az eszmerendszer is inkább tagadás, mint valódi program. Az anarchistákról több téveszme is él a közvéleményben: az egyik szerint ők merénylők vagy pláne terroristák, a másik szerint pedig az anarchizmus a káosz, a rendtelenség ideológiája. Ezt inkább ellenfelek terjesztik róluk, valójában az anarchizmus központi eszméje az **uralom- és hatalomellenesség**. Úgy vélik, az **emberek alapvetően jók**, s csak a hatalom rontja meg őket. Ezért le kell bontani ezeket a rossz bürokráciákat és minden hierarchiát, s **az egyén teljes felszabadításával létrehozni egy alulról szerveződő közösséget**. Az anarchisták arra várnak, hogy **jön majd egy nagy átalakulás**, ami megvalósítja ezt a hatalom nélküli társadalmi közösséget, de abban nem értenek egyet, hogy ez forradalommal, reformokkal vagy morális átalakulással jön-e majd létre. Az emberek és közösségek közötti **kooperáció**, illetve **föderáció pozitív hatásaiban** bíznak.

Szemben a populizmussal, az **anarchista rend megteremtésére voltak kísérletek**: **1917**-ben Oroszországban és a **harmincas évek**ben, a spanyol polgárháborúban, de szerepet játszott az anarchizmus az **1968**-as párizsi és más nyugati diákmozgalmak idején, de a hatvanas–hetvenes évek terrorista csoportjainak gondolatvilágában is.

Többet akarok tudni

Gyurgyák János: Politikai ideológiák. In: Uő. (szerk.): *Mi a politika?* Budapest: Osiris, 2003. 325–329, 346–352.

Girasoli, Nicola: *A nemzeti kisebbségek fogalmáról*. Budapest: Akadémiai, 1996. 105–127.

Brunner, Georg: *Nemzetiségi kérdés és a kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 1995. 7–16.

Joó Rudolf: *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Budapest: Gondolat, 1988. 129–193.

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!

[nac-pop-anarch.htm](#)

Ha nem érte el a 75%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismételje meg a tesztet!

Feladat a kiválósághoz

Figyelje a napi politikai eseményeket és gyűjtsön nemzetközi példákat mai nacionalista, illetve populista megnyilvánulásokra. Melyik országokban gyakoribbak ezek és miért? Vizsgálata-t kiterjesztheti a 20. század egészére is.